

Tartu Ülikool
Filosoofiateaduskond
Eesti kirjanduse õppetool

Maria Mandri

Murdekasutus

A. H. Tammsaare romaanisarja “Tõde ja õigus” I osa tegelaskõnes

Bakalaureusetöö

Juhendaja Mart Velsker

Tartu 2013

Sisukord

Sissejuhatus	4
1. Murrete kasutamine tegelaskõne loomise võttena	7
1.1. Kirjanduslike murrete teooria	7
1.1.1. Kirjandusliku murdena käsitletavat keelejooned	8
1.1.2. Kirjanduslike murrete kasutamise eesmärgid	9
1.1.3. Kirjanduslike murrete põhiomadused	10
1.2. Murded eesti proosakirjanduses	13
2. A. H. Tammsaare ja keeleküsimumused	17
2.1. Tammsaare murdetauust	17
2.2. Tammsaare keelealased seisukohad	19
3. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja “Tõde ja õigus” I osas	23
3.1. Peamised murdejooned	23
3.1.1. Häälikulisi jooni	23
3.1.2. Morfoloogilisi jooni	28
3.1.3. Sõnavarajooni	31
3.2. Murdekasutuse geograafilised ja sotsiaalsed osutused	36
4. Murdekasutuse kontekstisidus analüüs	38
4.1. Realistlikkus	39
4.2. Koomika	41
4.3. Sotsiaalne staatus ja haridus	42
4.4. Autobiograafiline mõju	43
4.5. Varieerumine ja selle vastandusi loovad esinemised	45
Kokkuvõte	49

Kirjandus	52
Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's <i>Truth and Justice</i> part I ...	55
Lisa. Peamiste fonoloogiliste ja morfoloogiliste murdejoonte esinemine	58

Sissejuhatus

Bakalaureusetöö keskendub Anton Hansen Tammsaare romaanisarja “Tõde ja õigus” I osas leiduvate murdejoonte kirjeldamisele, analüüsile ja tõlgendamisele. Töö eesmärgiks on Ameerika Ühendriikide keele- ja kirjandusteadlase Sumner Ivesi pakutud kirjanduslike murrete tõlgendamise meetodile tuginedes selgitada välja “Tõe ja õiguse” I osa tegelaskõnes leiduva murdekasutuse eesmärgid ja omadused. Oluliseks lähtekohaks on, et kirjanduses kasutatud murdeid ei saa uurida kui autentseid murdetekste, sest tegemist on loomingulisi taotlusi kandvate kunstiliste representatsiooniga, mis on lahutamatud teose ideelistest väärtustest.

Uurimisobjektiks on valitud Tammsaare “Kogutud teoste” sarjas 1981. aastal ilmunud “Tõe ja õiguse” I osa tekstikriitiline väljaanne, milles on lähtutud nii romaani 1929. aasta trükist kui ka käsikirjast. Mitmel põhjusel võib seda pidada keeleliselt kõige autorilähedasemaks “Tõe ja õiguse” I osa trükiks. “Kogutud teoste” sarjas ilmunud romaanile on lisatud 1926. ja 1929. aasta trükkidest ladumisel tekkinud vigade tõttu välja jäänud tekstikohad. Samuti on taastatud rahvakeelseid ja Tammsaare keelepruugile iseloomulikke sõnavorme, mille Noor-Eesti kirjastuse korrektor oma suva järgi esmatrükis ära muutis ning mis ka 1929. aasta trükki edasi kandusid. (Tammsaare 1981: 523–524)

“Tõe ja õiguse” I osa on uurimisobjektiks valitud mitmel põhjusel. Teos on valminud piisavalt hilja, et oleks tekkinud teadlik murrete ja kirjakeele vastandamine. Sellest lähtuvalt saab teoses leiduvates murdepärasustes näha ilukirjanduslikke taotlusi, mitte pelgalt kirjaniku kodumurde mõju, nagu see on omane 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse teostele (Pajusalu jt 2009: 120). Teisalt on “Tõde ja õigus” valminud siiski piisavalt vara, et kirjanik ise oleks puutunud kokku autentse murdega. Oluline on ka teose maht, mis pakub usaldusväärsete üldistuste tegemiseks sobival hulgal materjali.

Romaanis on murret kasutatud valikuliselt ning varieeruvus ja ebahütlane murdelisus annavad võimaluse uurida tegelaste keelekasutuse seisukohast ka teose rõhuasetusi ja vastandusi.

Bakalaureusetöö koosneb neljast osast. Teoreetiline osa jaguneb kahte peatükki. Esimeses neist antakse Ivesile toetudes ülevaade kirjanduslike murrete uurimise teooriast ehk tegelaskõnes kasutatud murrete konstrueerimisest, eesmärkidest ja omadusest ning vaadeldakse Tiit Hennoste käsitluse põhjal murrete kasutust eesti proosakirjanduses. Tuuakse välja olulisemad murrete kasutusviisid ja autorid ning selgitatakse, kuidas on murrete kasutamine eesti ilukirjanduses aja jooksul muutunud.

Teises teoreetilises peatükis kirjeldatakse Tammsaare murdetäusta ning esitatakse tema keelealased seisukohad, mis on toetavaks materjaliks “Tõe ja õiguse” I osas kasutatud murdejoonte tõlgendamisel.

Kolmas peatükk keskendub romaanis leiduvate murdejoonte kirjeldamisele ning Tammsaare loodud kirjandusliku murde geograafilistele ja sotsiaalsetele osutustele. Murdejoonte uurimiseks on töö autor kirjutanud teosest välja kõik normikeelest hälbivad keelendid ja need keeletasandist, geograafilisest esinemisest ning tegelastest lähtuvalt grupeerinud. Murdepärasuste kirjeldamisel on peamiselt kasutatud Mari Musta ja Aili Univere murdeülevaadet “Põhjaeesti keskmurre” (2002). Bakalaureusetöös käsitletakse teoses leiduvaid fonoloogilisi, morfoloogilisi ja leksikaalseid murdepärasusi. Murdesüntaksit on Eestis uuritud küllaltki vähe (Pajusalu jt 2009: 44) ning taustmaterjali puudumise tõttu ei ole bakalaureusetöö autor “Tõe ja õiguse” I osa tegelaskõne lauseehituses esinevaid murdepärasusi analüüsinud.

On oluline märkida, et murdejoonte kirjeldamisel ei ole töös kasutatud foneetilist transkriptsiooni, sest Tammsaare on oma teoses lähtunud traditsioonilise ortograafia võimalustest. Ühtlase vormingu põhimõtteid järgides ei ole foneetilist transkriptsiooni rakendatud ka murdeülevaadetest võetud näidetes, välja arvatud vältemärk () tugevaastmeliste inessiivi ja elatiivi vormide selgemaks esitamiseks (nt *`aitast*).

Neljandas peatükis on murdejooni analüüsitud kontekstisidusalt, et anda ülevaade murdejoonte kasutamise täpsematest eesmärkidest ja selgitada välja, kuidas kirjanduslik murre toetab teose üldist meeleolu, ideelist struktuuri, tegelasloomet ja kompositsiooni.

Tammsaare romaani “Tõde ja õigus” I osa keele ning selles leiduvate murdepärasuste kohta on Eestis juba varem mitmeid uurimusi tehtud, kuid peamiselt on tegemist eelkõige statistiliste keelekirjeldustega, näiteks Kalju Prikk “Murdesõnad Anton Hansen-Tammsaare romaani “Tõde ja õigus” I köites” (1952), Aili Kask “A. H. Tammsaare romaani “Tõde ja õigus” I osa keelest” (1959) ja Astrid Villup “A. H. Tammsaare romaani “Tõde ja õigus” I köite autori- ja tegelaskõne sagedussõnastik” (1978).

Kirjanduslike murrete teooriast lähtudes püüab autor oma bakalaureusetöös läheneda ilukirjanduses leiduvate murrete uurimisele vaatenurgast, mis seoks nii keele- kui ka kirjandusteadust ning arvestaks ilukirjanduses kasutatud murrete loominguliste taotlustega. “Kas ei ole hinnatud A. H. Tammsaare stiililisi omadusi liiga palju üldteoreetilistest vaatekohtadest ja liiga vähe tähele pandud seda paratamatut sidet, mis on A. H. T. sisuliste väärtuste ja näivate stiililiste mitteväärtuste vahel? Paistab, et A. H. T. looming pakub ses mõttes veel küllalt võimalusi teravale uurijasilmale ja et sel teel saavutatakse ka kirjaniku sügavamad mõistmist.” (Palgi 1938: 21)

1. Murrete kasutamine tegelaskõne loomise võttena

Murrete kasutamine ilukirjandusliku võttena on pika traditsiooniga ning levinud nähtus nii luules, proosas kui ka draamas. Seda võib leida juba Chauceri lugudes ning Shakespeare'i (Ives 1971: 146) ja Lope de Vega (Azevedo 2002: 507) näidendites. Ilukirjanduses kasutatud murrete teooria on rakendatav kõigis kirjanduse põhiliikides, ka luules (Ives 1971), kuid see käsitus keskendub eelkõige proosas kasutatavatele kunstilistele murderepresentatsioonidele, nende peamistele omadustele ja eesmärkidele.

Kirjanduslik murre (*literary dialect*) on kirjaniku konstrueeritud murdekeel, mida kasutatakse tegelaste päritolu, sotsiaalse staatuse või individuaalsuse rõhutamiseks. Laiemalt on kirjanduslik murre võtte tegelaskõne loomiseks ning sellega “püütakse kirjas edasi anda sotsiaalselt, regionaalselt või mõlemal viisil piiratud suulist keelekasutust”. (Ives 1971: 146)

1.1. Kirjanduslike murrete teooria

Geogre Philip Krapp alustas kirjanduslike murrete uurimist 1920. aastatel. Tema raamat “English Language in America” (1925) ja artikkel “The Psychology of Dialect Writing” (1926) olid esimesed kirjutised, mis tegelesid Ameerika Ühendriikide kirjanduses leiduvate murderepresentatsioonide uurimisega. Ta väitis, et ilukirjanduses kasutatud murded kannavad eelkõige autori loomingulisi eesmärke ning et kuigi kunstilised representatsioonid põhinevad tegelikel murretel, ei saa neid vaadelda kui autentse keeleainese jäljendust. (Krapp 1971: 22–23) Krappi seisukohti modifitseeris Sumner Ives, kes avaldas oma kirjanduslike murrete teooriat käsitleva artikli “A Theory of Literary Dialect” 1950ndatel.

Ivesi seisukohti, mis lähtuvad Krappi varasematest töödest, on peetud üheks olulisemaks kirjanduses esinevate murderepresentatsioonide uurimise alusmaterjaliks

(Ives 1971: 145). Seejuures tuleb aga märkida, et eesti keele- ja kirjandusmaastikule projitseeritult esineb teorias kultuurikontekstist tulenevaid kitsaskohti. Samuti rakendub hilisemate autorite täiendustega teooria metatasandil Ivesi artiklile endale, sest ka seal kajastuvad ajastuomased ideoloogiad ning keelehierarhiad, mis asetavad kirjaniku kui haritud inimese suuresti murdest väljapoole ning jätavad pea täielikult käsitlemata võimaluse murdest kui kirjaniku loomulikust keelekeskkonnast. Siiski on Ivesi põhiseisukohad rakendatavad ka selles uurimuses ning hilisemate autorite täiendustega annab teooria ülevaatliku pildi murrete kasutamisest kirjanduses.

1.1.1. Kirjandusliku murdena käsitletavat keelejooned

Murrete ilukirjanduslike representatsioonide uurimine lähtub keeleteadusest: dialektoloogiast (Ives 1971) ja sotsiolingvistikast (Azevedo 2002: 511). Kirjanduslikke murdeid käsitlevate tööde aluseks on keeleteaduslikud meetodid ning materjalid, nagu murdekogud, -ülevaated ja -atlaseid, mistõttu on tegelaskõne määratlemisel kirjanduslikuks murdeks oluline toetuda mõiste “murre” keeleteaduslikule tähendusosalale (Ives 1971).

Ives kirjeldab murret kui süsteemset varieerumist kindla sotsiaalse rühma või geograafilise ala elanike hulgas (1971: 150). Seejuures erineb selline keelevariant teistest grammatiliselt, fonoloogiliselt ja leksikaalselt (Pajusalu jt 2009: 19). Oluline on, et teised keelegrupid tajuvad neid jooni oma keelepruugist äratuntavalt erinevana. Murdele on iseloomulik pigem eklektilisus kui homogeensus, mis tähendab, et kindla murde eripära seisneb sellele omaste tunnuste kombinatsioonis, mitte ainuomastes tunnustes. Ives toob välja, et mõnel puhul ei pruugigi olla tunnuseid, mis on ainuomased vaid sellele konkreetsele murdele. Seega on murre grammatiliste, fonoloogiliste ja leksikaalsete tunnuste kogum, mis eraldi võttes võivad esineda ka teistes murretes, kuid unikaalses kombinatsioonis vaid ühe kindla murde kasutajate kõnes. (Ives 1971: 150–152)

Indiviidi murdekasutus on varieeruv. See tähendab, et iga murdegruppi kuuluv inimene ei pruugi rakendada kõiki murdele omaseid tunnuseid ega alati ja igal korral kasutada keelendit ühtmoodi, vaid tema kõnepruugis võivad vahelduda murdepärased vormid mittemurdelistena tajutavatega. (Ives 1971: 152–153)

Ives käsitleb murdena niisiis eelkõige kohamurdeid ja sotsiolekte. Mõistet “murre” kasutatakse aga ka allkeele sünonüümina, pisikeelte kohta, millel ei ole kirjalikku vormi, ning tähistamaks keelevorme, mis kalduvad kõrvale keele normingutest (Pajusalu jt 2009: 19).

Nii võib kirjandusliku murdena vaadelda kohamurdeid, sotsiaalmurdeid (Ives 1971) ning üldiselt kõiki keelevorme, mis kalduvad normikeelest kõrvale, sealhulgas ka argikeelt, võõramaalaste aktsente ning vigast keeletarvitust ja slängi (Azevedo 2002: 506). Tammsaare “Tõe ja õiguse” I osas leiduvate murdepärasuste uurimisel on murdelisena tõlgendatud nii kohamurde, argikeele, vigase keelekasutuse kui ka väga vähesel määral esinevate võõrkeelsete väljendite oskamatu kasutuse ilminguid.

1.1.2. Kirjanduslike murrete kasutamise eesmärgid

Kirjanduslikud murded kannavad eelkõige tegelaste sotsiaalse või regionaalse iseloomustamise eesmärki, kuid lisaks saab esitada ka täpsemaid taotlusi (Ives 1971).

Ives leiab, et kirjanduslik murre on eelkõige realistlikkuse ning koomika loomise vahend. Neist olulisemaks ja levinuimaks peab ta realismitaotlust ehk kirjaniku soovi anda kirjas edasi kõnet nii, nagu seda tegelikult kasutatakse, ning suhtub koomikasse kui murde rakendamise lihtsakoelisemasse ja meelelahutuslikumasse võimalusse. (Ives 1971: 146) Krapp on koomikat näinud mitmekihilisena. Ta on toonud välja, et see on kui kattevari, mille taustal avanevad laiemalt kirjaniku seisukohad, ja et murdelise keelepruugiga ilmestatud humoorikas karakter võib sageli osutada mõru ja terava satiiri pilkealuseks. (1971: 28)

Eesmärk, mida Ives ei märgi, kuid on eesti kirjanduse foonil kindlasti oluline, on regionaalse kultuuriidentiteedi rõhutamine (Velsker 2012: 261). Sellisena nähakse peamiselt regionalistlikku kirjandust (Velsker 2012; Hennoste 2000). Suurema osa regionalistlikust kirjandusest moodustavad teosed, milles murre on teksti põhikeel (Pajusalu jt 2009: 121), ent leidub ka proosateoseid, kus kultuuriidentiteedi loomise ja rõhutamise eesmärki kannab tegelaskõne. Eesti kirjanduses on selliseks teoseks näiteks Mats Traadi Palanumäe romaanisari.

Kirjanduslike murrete peamisteks eesmärkideks on seega realistliku ja koomilise – seejuures sageli satiiritootlusliku – tegelaskõne loomine ning regionaalse

kultuuriidentiteedi rõhutamine. Üks eesmärk ei välista teist ning pigem on erinevad taotlused murdelist tegelaskõnet sisaldavates teostes omavahel põimunud.

Milton M. Azevedo näeb kirjanduslikel murretel aga laiemat eesmärki. Tema arvates on kirjanduslik murre kood, mis aktiveerib lugeja jaoks tekstivälised seosed ja mõjub aktiivse sotsiaalse kommentaarina. (2002: 511) Standard- ja murdekeele vastandamine kirjanduslikes murretes väljendab ühiskonnas kehtivaid võimu ja keele suhteid, teiste allkeelte marginaliseerimist, sotsiaalseid hierarhiaid ning kultuurilisi ideoloogiaid (Azevedo 2002: 505). Tegelased, kes kõnelevad kirjanduslikku murret, erinevad ülejäänust kas sotsiaalse või geograafilise päritolu poolest (Ives 1971: 146). Tavaliselt kuuluvad murdetegelased madalama sotsiaalse staatusega gruppi, nagu etnilised vähemused, agulielanikud, talupojad, ühiskonda sulandumata põgenikud ning immigrandid (Azevedo 2002: 505). Mart Velsker on toonud välja, et alati ei pruugi autori eesmärgiks olla tegelaste veidruse, harimatuse ja madala staatuse rõhutamine, vaid enda jaoks loomuliku keelekasutuse väljendamine. Üldine tendents, et murdeid kasutatakse alavääristaval eesmärgil, võib aga lugeja jaoks teose vastuvõtul valitsevaks saada ning positiivne murdetarvitus jääda üldlevinu varju. (Velsker 2012: 261–262) Nii kannavad kirjanduslikud murded tihti ka kirjandusväliseid ja ühiskonnas kehtivate normide kinnitamise eesmärke, mida tajub lugeja või uurija, kuid mis pruugi alati olla kirjaniku teadlikuks taotluseks.

1.1.3. Kirjanduslike murrete põhiomadused

Murdejoonte ulatus eri autorite loodud tegelaskõnes võib olla väga varieeruv, samuti võivad suures osas erineda kahe kirjaniku loodud murderepresentatsioonid, mis kujutavad ühte ja sama kohamurret (Azevedo 2002: 510). Kirjanduslik murre võib väljenduda nii väheste murdeliste tunnustena kui ka kõiki keeletasandeid hõlmavana. Peamiselt kasutatakse hääluserinevust edasiandvat kirjapilti ning murdelist sõnavara. Kirjanik võib püüda aga ka maksimaalse keeleteadusliku täpsuse poole ning luua kirjandusliku murde, kus on esindatud nii grammatilised, fonoloogilised kui ka leksikaalsed murdepärasused. (Ives 1971: 146)

Ükski kirjanduslik murre ei saa siiski kunagi olla täielik pilt tegelikust murdest. Kõigile ilukirjanduse tegelaskõnes kasutatud murderepresentatsioonidele omane teatav

piiratus, mille tingivad traditsioonilise ortograafia limiteeritus, lähtumine murde tervikpildist, arvestamine lugejaga ning kirjaniku teadlikkus oma loomingulistest taotlustest. (Ives 1971: 147, 153–155)

Kirjanik konstrueerib indiviidi murdepruugi tervikust lähtuvalt. Tervik on üldkehtivate tunnuste kogum, kuid indiviidi murdekeel varieeruv ja mitmekesine. Nii ongi murdes kõnelevate proosategelaste keelekasutus tihti valdavalt reeglipärane. See tähendab, et teatud murdetunnus avaldub alati ja igal korral, kui tegelase kõnes esineb sellele nähtusele alluv keelend. Tegelikus kasutuses esineb aga ulatuslikku varieerumist. (Ives 1971: 153)

Varieeruvuse puudumine ei ole reegel. Ives leiab, et tõetruum ehk varieeruvust arvestav kirjanduslik murre on kirjaniku põhjaliku murde- ja murdekõnelejate uurimise tulemus (Ives 1971: 153–154). Ühelt poolt on ta on märkinud, et kirjaniku murdetausta tundmine on kirjanduses esinevate murrete uurimisel oluline, sest päritolu võib mõjutada seda, mida autor tajub murdelisena (Ives 1971: 159, 163). Teisalt jätab Ives aga kõrvale võimaluse, et kodumurre oma loomulikus olemuses, seejuures varieerual kujul, ongi olnud eeskujuks tõetruule murdeloomele, mis ei ole pelk teadvustamata mõju, vaid ilukirjanduslike taotluste tulemus.

Samuti päsib kirjandusliku murde kõikehõlmavust traditsioonilise ortograafia limiteeritus häälduseripärade edasiandmisel. Tõelise täpsuse saavutamiseks tuleks kasutada foneetilist transkriptsiooni. See on aga vastuolus kirjaniku loominguliste taotluste ning lugeja vastuvõtuvõimega. (Ives 1971: 155; Krapp 1971: 24) Mats Traat on selgitanud Palanumäe romaanisarja murdelise tegelaskõne konstrueerimist. Ta oli tegelaskõne loomisel väga põhjalik ning pöördus mitmete küsimustega murdeuurija Hella Keema poole, kuid ei saanud lugeja vastuvõtuvõimet silmas pidades mitut keeleteadlase soovitusi rakendada. Ta ütleb, et loobus lugejale mõeldes Tartu murde kujutamisel palatalisatsiooni ja välteid tähistavate ülakomade kasutamisest (Traat 2009: 105–107).

Bakalaureusetöö eesmärkidest lähtudes võib tuua ortograafia limiteerituse näiteks keskmurdes esineva tugevaastmelise inessiivi vormid, mis sageli väljenduvad vaid häälduserinevusena (Must, Univere 2002: 239). Nii ongi uurijal raske mõista, kas teoses leiduv ainuke kirjapildis kajastuv tugeva inessiivi vorm *aitas* on juhuslik või on

kirjanik seda murdejoont ka teiste keelendite puhul silmas pidanud, kuid see avaldub vaid nende lugejate jaoks, kes murret tundes tajuvad vorme tugevaastmelisena.

Lisaks liiassele häälduseripärade markeerimisele võib teose vastuvõttu pärssida ka murdeline leksika. Kui tekstis on kasutatud väga palju murdesõnu, mis ei kuulu vastuvõtja igapäevatarvitusse, võib teksti mõistmine osutada keeruliseks. Lahenduseks on ääremärkused ning vähetuntud sõnade seletused teose lõpus, kuid needki ei pruugi üleküllasuse korral lugemisprotsessi kergendada. (Ives 1971: 155)

Piiravatest teguritest hoolimata esineb kirjanduslikes murretes sageli ka liialdusi. Sotsiaalselt staatusest madalama, groteskse või koomilise tegelase kõne loomisel esineb eripärasustega liialdamine üpris sageli. Kõige levinum on rõhutatult murde- või vanapärase häälduse ja sõnavaraga liialdamine, kuid esineb ka liiga rohkelt morfoloogiliste nähtuste esitamist. (Ives 1971: 154) Selle tulemuseks võib olla tegelikust murdest täielikult erinev keelekuju, kuhu on kuhjatud noppeid siit ja sealt, või vastupidi liiga tegeliku murde sarnane keel, mis on huvitav küll uurijale ja murdekõnelejale, kuid olles niivõrd täpne, ei paku naudingut keskmisele lugejale (Krapp 1971: 23).

Liialduseks peab Ives ka võtet, mida nimetatakse *eye dialect*'iks ehk visuaalmurdeks. See on pejoratiivse alatooniga visuaalne signaal, et tegemist on madala haridustasemega murdekõnelejaga, ning võtte kasutamine ei pruugi foneetiliselt mitte midagi tähendada. (Ives 1971: 154; Krapp 1971: 24) Maailmakirjanduses on visuaalmurret kasutatud juba väga kaua ja seda nii tegelaste dialoogides kui ka monoloogides, kuid eesti keele puhul on see raskendatud. Kui inglise keele ortograafia pakub võimalusi kirjutada sõnu häälduspäraselt, näiteks *iz pro is* või *wunce pro once* (Krapp 1971: 24), siis eesti keele kirjpilt ja hääldus on väga lähedased, mistõttu on raske leida tähekombinatsioone, mis häälikuliselt ei väljenduks. Ühe näitena saab siiski välja tuua *h* kasutamise sõna alguses, mida on oma romaani "Seitsmes rahukevad" maainimeste keelepruugis küllaltki ulatuslikult rakendanud Viivi Luik. Nii võib näites 1 sõna *äda* tähistada eelkõige, et tegemist on madalama haritustasemega inimesega, mitte seda, et tegelane tegelikult *h*-d ei häälda.

(1) “No kas põle äda¹ selle lapsega!” (Luik 1985: 45)

Lisaks dialoogile ja monoloogile kasutatakse visuaalmurret ka tegelase enda kirjades, päevikutes või märkmetes (Nuessel 1982: 346). Visuaalmurde kasutus tegelaste endi kirjalikes väljendustes on levinud ka eesti kirjanduses. Üks tuntumaid näiteid on Tootsi kiri vanematele Oskar Lutsu romaani “Suvi” algusest.

1.2. Murded eesti proosakirjanduses

Eesti proosakirjanduses saab murdekeele kasutamise lähtuvalt selle positsioonist ja esinemusest jagada kolme perioodi.

Esimene periood kestab kuni 1920. aastateni ning see jaguneb omakorda kaheks. Varaste eesti kirjanike loomingust kuni 1890. aastateni esineb teostes küllaltki palju keelejooni, mis on omased autorite kodumurdele. Sel ajajärgul ei olnud murrete kasutamine teadlik loominguline taotlus, vaid lihtsalt ümbritseva keele mõju. (Pajusalu jt 2009: 120) Sihilikust ilukirjanduslikust murdekasutusest saab rääkida alates 19. sajandi teisest poolest, mil ilukirjanduses eristusid tegelas- ja autorikõne ning keelekasutust hakati rakendama tegelaste iseloomustamiseks (Laanekask 2004: 37). Sajandivahetuse kirjanike teosed on ühiskeelsemad, kuid endiselt mõjutas tekstide murdelisust autori päritolu. Näiteks võib leida keskmurret Eduard Vilde tekstides ning idamurret Juhan Liivi jutustustes. (Pajusalu jt 2009: 120)

Kirjanduslikku murdekasutust muutis väga suurel määral normkirjakeele ühtlustumine ja propageerimine. Alates 1920. aastate keskpaigast kuni 1990. aastateni iseloomustab eesti ilukirjandust kirjakeelsus ning redigeeritus. (Pajusalu jt 2009: 120; Hennoste 2000: 71–72) Sel ajal on murdekasutus proosas väga piiratud ning sealhulgas redigeeritakse ka varasemate kirjandustekstide uustrükkides autoritekst normikeelele vastavaks ja jäetakse murdejooned alles vaid dialoogidesse, kus keel kannab tegelase iseloomustamise eesmärki (Pajusalu jt 2009: 120). Sotsiolekte, slängi ja võõrkeelt ei esine sel perioodil kirjanduses pea üldse ning autoritekst on ülivaldavalt kirjakeelne. Kohati võib seal küll esineda murdepärasusi, kuid argikeelt ja suulisi spontaanseid registreid mitte kunagi. (Hennoste 2000: 71)

¹ Siin ja edaspidi bakalaureusetöö autori esiletõst – M. M.

Kirjakeel, kõnekeel ja murre moodustavad teisel perioodil eesti kultuuris ja kirjanduses kindla hierarhia. Kõige kõrgem ning valitsev allkeel on kirjakeel. Teisel positsioonil on murre ning kõige madalamale asetub argikeel kui kirjakeele lohakas variant, mida tuleks avalikus kasutuses pigem vältida. Viimased kaks allkeelt moodustavad marginaalse osa eesti 20. sajandi ilukirjanduse keelest ning neid kasutatakse eelkõige tegelaste sotsiaalseks iseloomustamiseks. (Hennoste 2000: 70–72)

Eesti 20. sajandi ilukirjanduses avalduvad murdejooned eelkõige tegelaskõnes, kuid murdetarvituse osakaal on teostes erinev. Juhan Smuul on Muhu monoloogides ning Jüri Tuulik Abruka lugudes kasutanud võtet, kus kogu tekst antakse edasi mõne murdealalt pärit tegelase monoloogina (Pajusalu jt 2009: 120). Samuti esineb tekste, kus murdetegelaste kõne on selgete kohamurde markeeringutega ning hõlmab nii fonoloogilise, grammatilisi kui ka leksikaalseid murdejooni. Selline teos on näiteks Mats Traadi romaan “Puud olid, puud olid hellad velled”, kus autoritekst on kirjakeelne ning tegelaskõne Tartu murdes. Kõige rohkem võib eesti kirjandusest leida aga tegelaskõnet, milles on näha mõningaid kohamurdele iseloomulikke jooni, kuid mis üldjoontes jääb siiski küllaltki autoriteksti sarnaseks. (Velsker 2012: 262)

Kõige enam kasutatakse tegelaskõnes lõunaeesti murdeid ja saarte murret. Eriti levinud on Võru murre, mille puhul saab eri autorite lugemisel ülevaate erinevatest murrakutest. Näiteks esindavad Jaan Lattiku teosed läänevõru jooni, Raimond Kolk kasutab Mõniste murrakut ning Artur Adson ja Kauksi Ülle keskivõru keelt. (Pajusalu jt 2009: 120)

Teised lõunaeesti mured esinevad vähemal määral. Viivi Luik on kasutanud Mulgi murde sugemetega keelekuju “Seitsmendas rahukevades” maapäritolu markeerimiseks ning sama murde jooni võib leida ka Halliste kihelkonnast pärit August Kitzbergi jutuloomingus. Mats Traat kujutab mitmes teoses, nagu jutustuses “Kohvioad” ja Palanumäe romaanisarjas, Tartu murret. Saarte murret on lisaks juba nimetatud Smuulile ja Tuulikule kasutanud näiteks ka August Mälk, Aadu Hint, Harri Jõgisalu ja Herman Sergo (Pajusalu jt 2009: 120–121).

Keskmurret on kasutatud väga harva, kuid õige tüüpilisemate joonte esindusnäiteks peetaksegi Tammsaare romaanisarja “Tõde ja õigus” (Pajusalu jt 2009: 121).

Idamurdepärast keelekasutust on edasi andnud Oskar Luts. Lisaks on ta rakendanud ka argijooni ja spontaansele suulisele dialoogile iseloomulikke ning loonud pseudomurde oma följetonitegelase Karl Martin Uhhuu jaoks. (Pajusalu jt 2009: 121; Hennoste 2000: 72)

Tiit Hennoste seab 20. sajandi eesti ilukirjanduses kasutatud murrete eesmärgina esiplaanile tegelaste sotsiaalse staatuse iseloomustamise. Hennoste järgi on murdekõneleja madala haridusega maalt pärit meesterahvas ning alles teises järjekorras markeerib murre inimese päritolukohta. Sotsiaalse aspekti olulisuse kinnituseks toob Hennoste välja eesti kirjanduses laialdast kastust leidnud keelejoonte komplekti, mille rolliks on iseloomustada inimest kui madala haridustaseme ja sotsiaalse staatusega isikut. Nende joontena esitab ta *a*-mitmuse ja *a*-lõpulised määrsõnad (*eila*), *si*-osastava (*lautasi*), *h* puudumise sõna alguses (*obune*), pikkade vokaalide asendamise diftongidega (*niid*), võõrsõnade järgsilpides kasutatava *u* (*autu*) ja *nd*-partitsiibi (*käind*). (Hennoste 2000: 71) Murdeliselt on need jooned omased kesk- ja läänemurdele, kuid need on praeguseks oma murdelise loomuse minetanud ja muutunud inimeste teadvuses eeskätt argijooteks (Pajusalu jt 2009: 121). Siiski ei tohiks kirjanduses avalduvate murdejoonte käsitlemisel lähtuda vaid tänapäeva seisukohast ning tajust, vaid arvestada ka murdeloomega seotud teisi eesmäärke ning omadusi. Hennoste nimetatud joonte kui madala päritolu ja harimatuse indikaatori tekkemehhanismina võib näha ka toetumist eelkäijatele, sest neid jooni leidub juba näiteks Vilde 19. sajandi lõpu 20. sajandi alguse jutuloomingus (vt nt Vilde 1983).

Hennoste leiab, et murdekasutus on eesti kirjanduses harva neutraalne ning veelgi harvemini positiivse tooniga. Viimast esindab tema arvates vaid regionalistlik kirjandus, mille olulisemate harudena toob ta välja Saaremaa proosa ja lõunaeesti luule. (2000: 71) 20. sajandi lõpus on regionalistliku kirjanduse oluliseks haruks muutunud ka lõunaeestikeelne proosa.

Eesti proosa keel muutub 1980. aastate lõpus. Kirjandusse tuleb palju varem tõrjutud olnud argi- ja kõnekeelt ning muutub ka kohamurde kasutus. (Pajusalu jt 2009: 121) Hennoste leiab, et kõige olulisemaks muutuseks on see, et totalitaarsed jooned allkeelte suhtes hakkavad kaduma. Ühiskonnas moodustuvad sotsiaalsed rühmad, kes kujundavad ja väärtustavad oma allkeeli. (2000: 75) Kui varem märkis argikeel üldiselt

harimatust ja maapäritolu, siis nüüd eristab see eelkõige noori inimesi. Siiski esinevad sellised keeleuendused proosas ülivaldavalt dialoogis, mitte autoritekstis, ning puudutavad peamiselt sõnavara. Alates 1980. aastate lõpust kasutatakse kohamurret väga vähe endises sotsiaalse iseloomustaja rollis. See on kas teksti põhikeel, nagu võrukeelses kirjanduses, või puudub täielikult. (Hennoste 2000: 78)

Sel perioodil kujuneb täiesti uuelaadseks nähtuseks võru proosa, mille olulisteks autoriteks on Kauksi Ülle ja Madis Kõiv. Laieneb murdekirjanduse sisu ning samuti muutuvad uue kirjanduse mõjul võru keele väljendusvõime ja -vahendid mitmekesisemaks. Oluline on ka vaatepunkti muutus. Võrukeelne kirjandus esindab postkolonialistlikku arusaama eesti ja võru keele suhetest, kus eesti kirjakeelt vaadeldakse kui sissetoodud ja pealesurutud keelt ning rõhutatakse võrukeelse kirjaliku traditsiooni taasloomise vajadust. (Pajusalu jt 2009: 121)

2. A. H. Tammsaare ja keeleküsimumused

2.1. Tammsaare murdetaust

Tammsaare isa Peeter Hansen ja ema Ann Hansen (Bakhoff) on pärit Suure-Jaani kihelkonnast Viljandimaal. Kirjaniku isa sünnikodu, Kolgioja talu rajati Põhjasõja-järgsetel kümnenditel ning sealtsamast lahkus Peeter Hansen 1872. aastal, et asuda koos naisega elama Järva-Madise kihelkonda Järvamaal, kus on sündinud ka Anton Hansen. (Teder 1974: 8–10)

Suure-Jaani kihelkond asub keskmurde lõuna- ja läänepiiri läheduses (Must, Univere 2002: 424) ja sealne murrak asetub keskmurde edelarühma, kuhu kuuluvad Põhja-Viljandimaa murrakud (Pajusalu jt 2009: 145). Suure-Jaani murrak on tihedalt seotud läänemurdega, eelkõige selle lõunaosa Pärnu murrakutega, ning ka lõunas asuvate Mulgi murrakutega (Must, Univere 2002: 358).

Põhja-Viljandimaa murrakutele on läänelistest mõjutusest omased näiteks: 1) assimilatsiooni *mb* > *mm* üldistumine tugevasse astmesse (*lamm*as : *lamm*ad), mis Järva-Madise murrakusse ei ulatu; 2) *e*-pluural (*jalge*, *laude*); 3) tugevaastmeline inessiiv (*aitas*, *lautas*), mis on esineb ka Järva-Madise murrakus; 4) *i* madaldumine tagavokaalsetes sõnades (*velets*, *seduda*); 5) häälikumuutus *ee* > *ii*, kui järgmises silbis on *i* (*kiilikas* ‘vankri vahepuu’, *peenike* ~ *piinike*); 6) häälikumuutus *v* > *b* (*kõba kibi*); 7) *tama*-, *dama*-liiteliste verbide impersonaali imperfekti lühemate vormide esinemus (*ehiti* ‘ehitati’, *istuti* ‘istutati’) (Must, Univere 2002: 354–355).

Mitmed läänelised jooned ulatuvad kaugemale keskmurde alale ning on seega omased ka Järva-Madise kihelkonnamurrakule. Nendeks joonteks on näiteks: 1) *v* kadu labiaalvokaali kõrvalt ja sõna lõpust (*sui*, *tui*, *pää* ~ *päe* ‘päev’); 2) *er*- ja *el*-lõpuliste sõnade *e*-tüveline käänamine (*kõstre*, *naaskle*); 3) lääneline lühem impersonaal kolmesilbilistes *tama*-, *dama*-liitelistes verbides (*kuulutakse* ~ *-sse* : *kuulutud* ‘kuulutatud’); 4) häälikumuutus *ja*- > *jä*- sõna algul (*jägu*, *jäksama*). (Must, Univere 2002: 356)

Lisaks läänemurde mõjudele võib Põhja-Viljandimaa murrakutes kohata ka lõunaeeetilise taustaga keelejooni: 1) kontraheerunud noomenite ja *eda*-adjektiivide *id*-lõpuline partitiiv (*naarid, lammid*); 2) sporaadiliselt esineb tugevaastmelist elatiivi (*`aitast, `nurkast*); 3) erinevalt keskmurde üldesinemusest ei ole *keelama*-, *pöörama*-tüüpi verbid läinud kontraheerunud verbide rühma, vaid jätkavad lõunaeeetilist tava (*keelma ~ kiilma, käämma*); 4) Mulgi murde eeskujul esineb *da*-infinitiiv kolmandavärtelistes *e*-tüvedes ja *tama*-, *dama*-liitelistes verbides morfeemita (*õitse, lõppe, kirjuta, paranda*); 5) esineb pikkade keskkõrgete vokaalide kõrgenemist tugevas astmes (*tuuma, puuma, juudik*); 6) sõnades *pää, sää, pääl* kuuleb pikka vokaali; 7) esineb assimilatsiooni *-ks > -ss* (*antasse ~ antass, kuulusse ~ kuuluss*); 8) samuti on seal levinud mitmed lõunaeeetilised sõnakujud, nagu *obene* ja [*tule*] *kodu* (Must, Univere 2002: 364–367).

Tammsaare kodukohas kõneldud Järva-Madise kihelkonnamurrak kuulub keskmurde tuumalasse. Seda piirkonda iseloomustab suurem ühtsus ning keskmurdele tüüpiliste joonte kõige järjekindlam esinemine, kuigi ka seal võib näha lahknevusi ja piirkonnasisest varieeruvust. (Must, Univere 2002: 371) Tuumalas on levinud mitmed kogu põhjaeesti murdealale omased nähtused, mis suuremas osas leiduvad ka Suure-Jaani murrakus: 1) konsonantide püsi sõna algul (*kratt, kleit*), Põhja-Viljandimaa murrakutes klusiil tavaliselt puudub; 2) sisekao tõttu helitu konsonandi ette sattunud klusiil on harilikult pikenenud (*aeksasiti, rautsed, antsin*); 3) algupäraste diftongide järelkomponent kaldub alanema ning assimileeruma (*vaik : vaegu, saun : saanad*); 4) kiirkõnes esineb hiline sisekadu *kene*-deminutiivide obliikvakäändeis, *ne*- ja *s*-sõnade mitmuse nimetavas ja imperfekti ainsuse 2. ja 3. pöörde ning pluraali 3. pöörde lõpus (*pisiksed, pikergust [rõugud], [nad] kallast, [sa] uitast*); 5) pluraali partitiivis on diftongilise mitmuse kõrval kasutusel keskmurdele omane *si*-partitiiv (*oksasi, vikatisi*), kahesilbilistes *e*-, *i*- ja *u*-tüvelistes sõnades esineb ka *a*-partitiivi (*kiva, linda*); 6) aktiivi 2. partitsiibi tunnus esineb vokaalikaolisena või puudub: *nud > (n)d > Ø* (*vaadand, olnd ~ old, ei võtt*) (Must, Univere 2002: 367–369).

Keskmurde tuumala seob ka hulk nähtusi, mis on esmajoones iseloomulikud just keskmurdele: 1) klusiili väljalangemine kolme konsonandi ühendis nõrgas astmes (*selts : selsi, konts : konsa*); 2) pikkade madalate vokaalide diftongistumine: *aa > oa ~ ua, ää*

> *ea* ~ *ia*, seejuures murde vanemas keelepruugis valitses tendents poolvokaali tekkeks sõna algusesse diftongi ette (*vuasta, jeal* ~ *jaal*); 3) kolmesilbiliste *as*-liiteliste sõnade *st*-lõpuline ainsuse partitiiv (*kunigast, sipelagast*); 4) diftongiline *d*-lõpuline pluraali partitiiv kontraheerunud ja pikemates sõnades (*kindaid, surnuid*); 5) *sse*-illatiiv (Must, Univere 2002: 369–370).

Lisaks on sellele kitsamale alale omased erijooned, nagu näiteks häälikuühendi *ks* järjekindlam püsi järgsilpides (*kaheksa, katuksed*), *j*-i kadu madalate vokaalide vahelt (*aed* : *aa, aama*), mis on omane ka Põhja-Tartumaa ja Põhja-Viljandimaa põhjapoolsetele murrakutele, metatees *lj* > *il*, *sj* > *si* (*väillad, seilas*) ja pikkade vokaalide diftongistumine: *aa* > *oa* ~ *ua*, *ää* > *ea* ~ *ia*, *ee* ~ *ie*, *oo* > *uo* ~ *ua*, *öö* > *üö* ~ *üe*, *õõ* > *õe*, *üü* > *üi* (Must, Univere 2002: 371–372).

Murdekeskkond, milles Tammsaare kasvas ning mis kujundas tema arusaama murdekeelest, oli seega mõjutatud vanemate lääne- ja Mulgi murde joontega keskmurdest ning kodukohas kõneldud keskmurde tuumalale asetuvast ja selle murde iseloomulikumaid jooni hõlmavast Järva-Madise kihelkonnamurrakust. Lapsepõlvkodus kõneldud keel annab aimu sellest, mida Tammsaare tajus murdelisena, kuid kõrvale ei saa jätta ka hilisema haridustee, ühiskondliku staatuse, linnakeskkonna ning kodukohast eemaloleku mõju, mis ajapikku kindlasti lisasid maarahva- ja haritlaskeele tajutava vastanduse (Tammsaare 1976: 330–331) ning asetasis kirjaniku murdekeele seisukohast pigem kõrvaltvaataja rolli.

2.2. Tammsaare keelealased seisukohad

Tammsaare arvamus, mis puudutavad keelekasutust, võib leida eelkõige kolmest kirjandusküsimusi käsitlevast esseest, milleks on: “Keelest ja luulest” (1911), “Avalik kiri kirjanik A. H. Tammsaarele” (1927) ning “Tööst ja andest, keelest ja stiilist” (1911). Samuti on Tammsaare jälginud kirjanike keelt mitme üksikteose arvustuses. Teoseid retsenseerides hindas Tammsaare eelkõige elu- ja tõetruudust ning sisemist hingestatust, kirjandusteose keelelt nõudis ta loomulikkust, lihtsust ja üldmõistetavust. Seejuures teisi vormiküsimusi käsitles ta harva. (Puhvel 1976: 488) Tammsaare pidas kirjaniku rolli keele mõjutamisel väga oluliseks ning suhtlus teatava skepsisega

keeleteadlaste arendustöösse (A. H. Tammsaare... 1978: 16–17). Keelest kõneldes toetus Tammsaare peamiselt kahele küsimusele: hea stiil, mille loob teose vormi ja sisu, meeoleolu orgaanilise ühtsus, ning keeleuuenduse mõju kirjanduses.

Tammsaare leidis, et keelekasutuse puhul on oluline selle haakumine teose põhimeeleoluga. Oma avalikus kirjas vastab ta “Tõe ja õiguse” I osa retseptioonile, mis heitis teosele ette nõrka kompositsiooni, põhiidee puudumist, kuid kiitis head keelekasutust, ning leiab, et stiili ja teose elulisus sünnivad “teose hinge- ja vaimuilma ja neid väljendava keele vastavusest, kokkukõlast”. Mõtte jätkuks küsib Tammsaare ironiliselt: “Aga mis tähendaks niisugusel korral ütlus: nõrk raamat ja klassikaline stiil? See ei tähendaks midagi, vaid oleks ainult liig suur kirjaoskus, millest raske aru saada.” (Tammsaare 1990: 284) Tammsaarele ei olnud stiil mitte ainult sõnastuse värvikus, vaid kogu kunstilise kujutamisladi eripära sügavuti mõistetuna ehk kirjaniku loodud sisu ja vormi lahutamatus (Siirak 1977: 64).

Tammsaare stiiliteoreetilised seisukohad haakuvad paljuski Johannes Semperi omadega. Mõlemad kirjanikud olid veendunud, et stiil ei tähenda ainult huvitavat ja osavat sõnakasutust, vaid keele võimet sisu usutavaks muuta, ning et keelekasutus on seotud kirjaniku loomusega ja annab aimu tema hingelaadist. (Semper 1926: 876; Tammsaare 1990; Siirak 1977) Semper on Mait Metsanurga ja Friedebert Tuglase keelekasutust võrreldes öelnud, et ühe leksikon on täis sõnu, nagu *püksiperse* ja *kirumine*, samas kui teise teosest võib leida väljendeid, nagu *joobunustavad aroomid* ja *helesinised taevavõlvid*. Ta peab mõlema kirjaniku leksikat heaks keelekasutuseks, sest see osutab teose üldmeeleolule ning on autoriga ühte kasvanud. (Semper 1926: 876) Seega võib ka kohmakus ja robustsus saada hea stiili tunnuseks, kui see muudab teose usutavaks ja haakub üldise õhustikuga.

Tammsaare samalaadse seisukoha, küll pigem negatiivse hinnangu taustal, võib leida arvustusest, kus kirjanik vaatlleb Lutsu “Kevadet”. Ta heidab Lutsule ette vajaduseta “mittekirjanduslike sõnade” kasutust ja nendib, et selliste sõnade tarvitamise vastu ei ole tal üldiselt midagi, kuid kui need “ülinaturalistlikud” sõnad ei haaku teose põhiolemusega, jäävad nad teose keelest “musta märgina silma paistma”. (A. H. T. 1912: 1)

Teise Semperi seisukohaga haakuvalt vaatleb Tammsaare isiku ja tema keelekasutuse ühtesulamise piltlikustamiseks kirjanikku kui maalijat ja keelt kui värve: “(...) iga maalija segab neid omal viisil. Nagu maalijat juba tema värvidest tuntakse, nõndasama arvame kirjaniku iseärasused tema stiilist. Keel on savi, mis igauhe käe all omal viisil paendub!” (Tammsaare 1986: 261)

Lisaks sellele, et Tammsaare kõneleb keelest teoste sisu ja vormi kokkukõlavust silmas pidades, arutleb ta ka selle üle, kuidas mõjutab keeleuendus eesti ilukirjandust. Erna Siirak leiab, et Tammsaare nägi keelt kui pidevalt muutuvat ja arenevat süsteemi, kuid suhtus ettevaatlikkusega keele tehiskliku arendamise (1977: 65). Ilukirjanduse seisukohast suhtus ta pigem negatiivselt nii uute tehistüvede loomisse kui ka sõnade murretest ülevõtmisse (Tammsaare 1976: 330; Siirak 1977: 56).

Palju olulisemaks ja meisterlikumaks kui uudissõnade kasutamist peab Tammsaare tuntud sõnade pruukimist omapärasel tarvituses ning seab oma essees “Keelest ja luulest” eeskujuks Gustav Suitsu (Tammsaare 1976: 319–320). Seejuures aga esineb vastuolu samas essees mõned leheküljed hiljem esitatud väitega, et murrete väljendusvõime on kesine ning neid ei saa oma piiratud tõttu kaasaegse keele rikastamise vahendina kasutada: “(...) lugege “Vana kannelt” või “Setu laulusid”, küllap te siis märkate, kui nukker-vaene, ühekülgne ja pealiskaudne sealne aimete-ilm on! (...) Nõndasama võiksid ka tänapäev tarvitusel olevad murdesõnad vaimu- ja hingeilma kujutamise süvendamises, laiendamises, peenendamises ja arendamises vaevalt iseäranis suuri varaallikaid pakkuda: murdesõnad on enamasti harimata ja arenemata maarahva omad.” (Tammsaare 1976: 330–331) Suitsu “Kerkokella” peab ta suurepäraseks luulenäiteks ega kõnele sugugi selle halvamaigulisest murdelisusest. Villem Grünthal-Ridala murdeluulest rääkides pilkab ta aga autorit, kui otsiks see enne luuletamist murdetagavarast vajalikke sõnu, ning Ridala luulenäidete iseloomustamiseks lisab lakooniliselt: “Mind need näited ei rõõmusta.” (Tammsaare 1976: 317; 330–331)

Seisukohtade lahkemise põhjuseks võib olla Ridala ja Suitsu luule erinev laad. Kui Suits jäi “Kerkokellas” truuks lõunaeesti keelele ning kasutas teadlikult teatud piirkonnale omast keelt, siis Ridala noppis sõnu siit ja sealt, ka soome keelest, et pakkuda tundetäpsemat luulet ning rikastada seega loomekeelt. Teadlik

keeleeuendustöö ongi see, mis Tammsaarele murdekasutuse juures vastukarva näib olevat. Ta leiab, et sõnad, ka murdesõnad, on tugevalt seotud neid ümbritseva keskkonnaga (Siirak 1977: 65) ning seega võib arvata, et Tammsaare jaoks õigustas murdekasutust sellele vastav ümbrus, ajastu ning meeleolu. “Kalevipoja” keele ümber käivate vaidluste taustal on Tammsaare sõnanud, et teatud ajajärgul ilmunud teosed võiksid tema arvates jääda dokumentidena kajastama seda, milline on eesti keel sellel arenguetapil olnud. (Tammsaare 1976: 308) Seega kandub Tammsaare põhimõtte, et teose sisu ja vorm peavad ühtima, ka sellesse, kuidas ta suhtub keeleuendusesse ning murdetarvitusse.

Just haakuva tähenduspagasi puudumise tõttu ei hinnanud ta ilukirjanduses kuigivõrd keeleteadlaste loodud tehnilike uudissõnade liigset kasutamist (Siirak 1977: 65) ja ütleb Semperi luulekogu “Pierrot” arvustades: “(...) mis aitab uute, võõraste sõnade kari, kui lugeja jääb enamaste külmaks, sest ta ei seleta neid nägemusi, milledest räägivad sõnad, paiguti helisevad sõnad.” (A. H. T. 1918: 1)

Tammsaare kahe peamise keelealase seisukoha taustal saab väita, et murdetarvitus “Tões ja õiguses” on eelkõige seotud tema esimese stiiliteoreetilise põhimõttega, mis näeb ette teose sisu ja vormi lahutamatusse ning keele haakumise üldise meeleoluga. Näib, et tema kriitiline suhtumine murdesõnadesse ja murdekeele piiratud väljendusvõimesse, tähendab eelkõige seda, et kontekstist välja rebitult ei paku murdesõnad kirjakeelele midagi uut, kuid loomulikult mõjuvas tarvituses on murdekasutus teose stiili rikastav element, mis annab aimu ajastust, seda kõnelevate inimeste meelelaadist ning ümbritsevast keskkonnast.

3. Murdekasutus A. H. Tammsaare romaanisarja “Tõde ja õigus” I osas

3.1. Peamised murdejooned

3.1.2. Häälikulisi jooni

Kõige äratuntavam keskmurdele iseloomulik häälikuline erijoon, mis ka romaani “Tõde ja õigus” I osas avaldub, on pikkade madalate ja keskkõrgete vokaalide diftongistumine. Pika *aa* ja *ää* diftongistumine on omane pea kogu keskmurde alale, aga ka idamurdele, Ida-Saaremaale, Kihnule, Muhule ja Lääne-Eesti rannikule (Must, Univere 2002: 127–129).

Keskmurde idaosas on diftongi esimene komponent enamasti kõrge vokaal (*ua, ia*) ning Harju murrakutes keskkõrge vokaal (*oa, ea*) (Must, Univere 2002: 129). Tammsaare on kasutanud nende kahe variandi segu, kus pikk *ää* on diftongistunud kujul *ea* (*reagin, seared, pease*) ja pikk *aa* kujul *ua* (*suand, mua, heinakuared*). Tegelased, kelle kõnes pikkade madalate vokaalide diftongistumine esineb, on Pearu, Sauna-Madis, saunaeit, Laulu-Lullu, Aaseme peremees ja perenaine ning episoodiliselt esinev rühm rahakaid kartulikasvatajaid.

Vanemas murdepruugis on sõnaalgulise diftongi ette sageli tekkinud poolvokaal *v* või *j* (Must, Univere 2002: 130, 131). Sõnaalgulise *v* teke esineb “Tões ja õiguses” Pearu ning Aaseme perenaise kõnes (*vuasahein, Vuaseme Vuadu*), kuid mitte kõigis nähtusele alluvates sõnades. Sõnad *aasta, aade* ja *aamen* esinevad Pearu kõnes vastavalt kujul *aasta ~ uasta, uade* ja *uamen*. Sõna algule diftongi ette tekkinud *j*-i leiab teosest Pearu kõnes esinevast sõnakujust *jaal*.

jää-algulised sõnad ei ole keskmurdes reeglina diftongistunud (Must, Univere 2002: 131) ning see kehtib ka romaanis kasutatud murdepruugi kohta. Ühelgi korral ei ole diftongistunud sõnad *jääma, jäär* ega *jää*.

“Tõe ja õiguse” I osas diftongistub pikkadest keskkõrgetest vokaalidest vaid *õõ*, kuigi nähtus on keskmurde põhjarühmas levinud (Must, Univere 2002: 133–134). Seda võib põhjendada murdetarvituse määraga Tammsaare loodud tegelaskõnes. Kui lisaks pikale *aa*-le, *ää*-le ja *õõ*-le diftongistuks teatud tegelaste kõnes ka pikk *ee*, *oo* ja *öö*, liiguks tekst vähese murdelise aktsendi juurest pigem lausmurdelisena tajutavasse registrisse, sest pikkade keskkõrgete vokaalide osakaal tekstis on suur.

Pika *õõ* diftongistumine on omane laiale piirkonnale – kogu Mandri-Eesti, välja arvatud kaguosa (Saareste 1955: 85). Keskmurdes esineb nii diftongistunud kui ka diftongistumata vorme. Diftongistunud sõnakujud on levinud eelkõige keskmurde põhjarühmas ning samuti on *õõ*-l suurem kalduvus diftongistuda kindlates sõnades. (Must, Univere 2002: 140) Romaanis esinevad ainult diftongistunud kujul sõnad *mõet*, *mõek* ja *kõerutama* ning diftongistumata kujul *lõõr* ja *lõõpima*. Ülejäänud sõnade kasutus varieerub: *võeras* ~ *võõras*, *mõetma* ~ *mõõtma*, *rõem* ~ *rõõm*, *Krõet* ~ *Krõõt* ja *põesas* ~ *põõsas*.

Kõige rohkem kasutab diftongistunud *õ*-häälikuga sõnu Oru Pearu, kelle otsekõnedest võib diftongistunud variante leida kaheksal ning diftongistumata variandi (*Krõõt*) vaid ühel korral. Diftongistunud variandid on ülekaalus ka Sauna-Madise, saunaeide ning Laulu-Lullu kõnes. Seega on madalate vokaalide ning *õõ* diftongistumine seotud. Teistel tegelastel on pikk *õõ* diftongistunud vaid levinumates sõnades, nagu *võeras* ja *mõetma*, mille on sageli diftongistununa esinevate sõnade näidetena toonud ka Must ja Univere (2002: 140).

Pea eranditult esineb teoses sõnaalgulisele *j*-le järgneva tagavokaali asendumine eesvokaaliga (*jäksama*, *jäks*, *jägu*). Muutus *ja* > *jä* on iseloomulik suuremale osale keskmurdest ja läänemurdest (Must, Univere 2002: 107). Nähtus esineb pea kõigi talurahva hulka liigituvate tegelaste kõnes, erandiks on episoodilised tegelased, ning vaid ühel korral kohtab varieerumist (2).

- (2) “Kui ise änam ei **jäksa**, siis tahaks teised välja ajada, ajas minugi enese eest välja, sest ise ei jõund, ja siin ma nüüd olen. Vargamäe on mu võit, nagu võitis Vihukse mu isa, ja küllap Vargamäe Andresestki **jagu** saab.” (401)

Häälikumuutus *äe* > *äi* avaldub teoses sõna *päev* pluraali partitiivis *päivi* (3a). Sõna *päev* kõrgenenud diftongi järelkomponendiga mitmuse partitiiv on väga laia levikuga

ning esineb kõigis eesti murretes (Saareste 1955: 74; Must, Univere 2002: 150). Romaanis ei kohta nähtuse piires varieerumist ning sõna *päev* ülejäänud vormides (3b) ja teistes *äe*-diftongilistes sõnades säilib diftong oma esialgsel kujul.

(3) a) "Küll oli temale vähe neid **päivi** antud," ütles Hundipalu eit silmi pühkides. (145)

b) "Mitte ammu, mõne **päeva** eest," vastas Mari ebamääraselt. (203)

Samuti esineb romaanis kõrgenenud järelkomponendiga diftongi tuletises *päiline* ja liitsõnades *jaanipäisele*, *mihkclipäini*. Ühel korral kohtub ka murdeile omasemat (Must, Univere 2002: 150) vormi *lauba*, kus sõna *päev* on lühenenud ja diftong redutseerunud.

Labiaalvokaalide naabrusest kadunud *v* esineb teoses ühel korral Mari kõnes sõnas *suiline*. Sõna *suvi* kujul *sui* on lääneline nähtus, mis jaotab Eesti pea pooleks (Saareste 1955: 81).

Sõna *siia* erikujuline avaldumise jaotab keskmurre kolmeks. Murde põhjaosa läänepoolsetes murrakutes esineb kuju *seia*, põhjaosa idapoolsetes murrakutes variant *seie* ning keskmurde lõunaosas *siia*. (Saareste 1955: 78) Tammsaarel esineb valdavalt kuju *seia*. Varianti *siia* kohtub vaid kahel korral: Hundipalu Tiidu ja vallakirjutaja kõnes. Kui lähtuda tegelaste haritusest, siis vallakirjutaja puhul sobib kuju *siia* sotsiaalseks markeriks, sest varianti *seia* tema kõnes ei esine. Hundipalu Tiidu puhul on variante *siia* ~ *seia* võrdselt (4a–b) ning ülejäänud keelelised markerid teda üheselt haritud tegelaste sekka ei aseta. Kaheldav on ka see, et Tammsaare teose viimastel lehekülgedel Tiidu lõunapoolset päritolu rõhutama asub, seega tuleb arvata, et tegemist on juhusliku varieerumisega.

(4) a) "Nemad ei taha seda linna, millest meie ärbeldes purjus peaga kõrtsileiti ees räägime, **seia** soode ja rabade taha ehitama hakata." (445)

b) "Meil on rohkem aru, kui **siia** paergu mahub." (446)

Vähe esineb assimilatsiooni tulemusel tekkinud geminaadi *mm* üldistumist tugevasse astmesse. See joon on levinum Mandri-Eesti lääneosas ning ulatub ka keskmurdesse, kuid mitte Järva-Madise kihelkonnammurrakusse (Must, Univere 2002: 36). Romaani tegelaskõnes on geminaat üldistunud tugevasse astmesse vaid sõnades *tõmmama* ja *kammer*, seejuures viimane esineb sel kujul vaid Mari kõnes. Sõna *tõmmama* kohtub geminaadilisel kujul Andrese, Indreku ja Joosepi kõnes. Levinum on siiski tugeva astme säilimine kujul *mb* ning vaheldus *mb* : *mm*. Väga vähe esineb assimilatsiooni *nd* > *nn*: Mareti kõnes *tunnud* ja Andresel *nõnna*.

Poolvokaal *j*-i madaldumine kuni spirandiainese täieliku kaoni on murretes harilik madalate vokaalide vahel. Nii on kirjakeelne *aed* : *aia* murretes pea tundmatu ning levinud on nõrga astme vorm *aja*. (Must, Univere 2002: 30–31) “Tõe ja õiguse” I osas on samuti levinud käänamine *aed* : *aja*, kuid siiski kohtab varieerumist ja esineb kirjakeelseid vorme, mida murretes tegelikkuses peaaegu ei tunta. Kõige enam leidub genitiivivormi *aja* Pearul, vähemal määral ka Andrese, Krõõda, Mari, Liisi ja saunaeide kõnes.

Vokaalidevahelise poolvokaali kadu kohtab romaanis ka sõnas *ajama*. Poolvokaalikaolised ja -kaota vormid esinevad aga küllaltki varieeruvalt. Vormid, kus vokaalidevaheline *j* on kadunud (*a'a*, *a'ab*, *a'avad*, *a'an*), on ülekaalus Mari ja Pearu kõnes. Sama nähtuse piires võib Mari ja Joosepi kõnes kohata käänamist *aeg* : *aa*.

Teoses esineb vorme, kus sõnas *ära* on kadunud vokaalidevaheline *r*. Muutus on levinud kogu keskmurdes ning seda kohtab eelkõige lauserõhutus positsioonis. (Must, Univere 2002: 74). Romaanis kohtab kuju *ä'ä* samuti enamasti lauserõhutus positsioonis (5a–c), kuid esineb ka erandeid (5d).

- (5) a) “Ä'ä nuta, Mari,” lohutas peremees ja surus teda omale vastu rinda. (186)
- b) “Ä'ä maksa, peremees, ühtigi,” ütles sulane vastu (...) (274)
- c) “Ä'ä naera ühti, olen mees nagu teisedki,” ütles Juss tõsiselt. (81)
- d) “Aaseme eit ütleb ka, et teeb loomad ä'ä.” (237)

Üheks levinumaks murdejooneks on teoses ka häälikumuutus *e* > *ä* sõnas *enam*, mis on eelkõige iseloomulik keskmurde lääneosale (Must, Univere 2002: 111). Kuju *änam* kasutavad pea kõik talurahva hulka kuuluvad tegelased ning varieerumine on minimaalne. Ainus tegelane, kelle kõnes kohtab ainult kuju *enam*, on kirikuõpetaja.

Väga sage on romaanis ka metatees *praegu* > *paergu*, mis eesti murrete korpuses esineb lääne- ja keskmurde tekstides (EMK). Varieerumine selle nähtuse puhul peaaegu puudub ning murdejoon esineb kõigi olulisemate talurahva hulka liigituvate tegelaste kõnes. Varianti *praegu* kohtab neljal korral: Pearu, Liisi, Indreku ja uue kõstri kõnes. Seejuures ei ole metateesita vorm nende tegelaste kõnes ainuvariantiks.

Kogu keskmurde alal hajusalt levinud muutus *ju* > *jü* (Must, Univere 2002: 123) on romaanis esindatud variantidega *just* ~ *jüst*. Tegelased, kelle kõnes variant *jüst* esineb, kuuluvad Mäe rahva hulka või nende lähikonda, kuid ühelgi tegelasel ei ole see kuju ainuvariantiks.

er- ja *el-lõpulised* sõnad käänduvad Mandri-Eesti lääne- ja keskosas üldiselt *e*-tüveliselt (Must, Univere 2002: 169). Teoses on nähtus iseloomulik eelkõige Pearu kõnepruugile (*Kuarle, sindre, lambasihvre*), seejuures sõna *kõster* käändub ka Oru peremehel alati *i*-tüveliselt. Indreku kõnes esineb nähtus vormis *artikled* ning Antsu kõnes vormis *sindre*. Teiste tegelaste kõnes muutus esindatud ei ole.

Vokaalivaheldust *i ~ e* leidub ka instruktiiivsetes adverbiliidetes *-sti ~ -ste*, lisaks esineb ka elatiivne *-st*. Liidet *-ste* kohtab Liisi ja saunaeide kõnes (*halvaste, heaste*). Mari ja Mäe sulase Jaagupi kõnes leidub ka *st*-liitelisi adverbe (*hullust, ilust*). Neid vorme kohtab aga harva ja enamasti esinevad siiski *sti*-liitelised adverbid. Kolm liidet esinevad ka keskmurdes üsna läbisegi (Must, Univere 2002: 171).

Sõna *käskima* nõrgas astmes esineb romaanis assimilatsioon *sk > ss*: *kässin, kässib*. Varieerumist selle vormi piires ei kohta ning esinemine oleneb tegelaste vestluse temaatikast. Assimilatsioon *sk > ss* on omane saarte ja läänemurdele, Harju, osalt Järva, Põhja-Tartumaa ning Põhja-Viljandimaa murrakutele (Must, Univere 2002: 46).

Häälikumuutust *ir > er* kohtab teoses sõnas *kerves*, kuid näiteks Eesti põhjaosa saartest kuni Peipsini hõlmavale nähtusele samuti väga järjekindlalt allunud sõna *kirst* (Must, Univere 2002: 120) esineb teoses eranditult madaldumata kujul. Sõna *kerves* kasutuses varieerumist ei esine.

Sõnadele *matus* ja *katus* on "Tõe ja õiguse" I osas iseloomulik algupärase *ks*-i püsi järgsilpides. Sõnade ainsuse genitiiv on vastavalt *matukse* ning *katukse*, vormides varieerumist ei esine. Nähtus on omane keskmurde põhjaosale (Must, Univere 2002: 55).

Vähem esinenud nähtusest võib nimetada: 1) *b : v* laadivahelduse nõrga astme üldistumist kogu paradigma piires Mari ja Indreku kõnes (*tiivadega*), mis on iseloomulik kogu keskmurdele (Must, Univere 2002: 32); 2) sporaadiliselt kogu keskmurdele omast lühikese vokaali pikenemist sõnas *piigistama* (Must, Univere 2002: 127); 3) põhjaeesti murderühmale iseloomulikku (Must, Univere 2002: 368) sekundaarse klusiili teket *s*-i ja helilise konsonandi vahele noore Andrese kõnes sõnas *tunamuldsed* [*kapsad*]; 4) algupärase diftongi madaldumist (nt Andrese kõnes sõnas *paenutab*); 5) Andrese ja Liisi kõnes leiduvat lõunaeestilist sõnakuju [*tule*] *kodu*, mis on

levinud ka Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa murrakutes, kuid ei ulatu Järva-Madise murrakuni (Must, Univere 2002: 365).

Lisaks esineb Pearu kõnes vähesel määral mõningaid suulisele kõnele omaseid kokkuhääldusi (6).

(6) “**Alla**’i anna! **Mitte**’i anna!” (90)

Kokkuvõttev tabel “Tõe ja õiguse” I osas esinevate olulisemate fonoloogiliste murdejoonte kohta on esitatud töö lisas.

3.1.2. Morfoloogilisi jooni

Teose kõige levinum morfoloogiline murdejoon on vokaalikaoline isikulise tegumoe mineviku kesksõna. Tunnuse peamiseks levikualaks on keskmurre, kuigi paiguti esineb see ka läänemurdes, saartel ja idamurdes. Tunnus võib keskmurdes avalduda kujul *nud* või (*n*)*d* ning leidub ka tunnusetä partitsiibivorme. (Saareste 1955: 45) *nd*-tunnuselise või tunnusetä partitsiipi esineb pea kõigil tegelastel. *nud*-tunnuselise partitsiipi on ülekaalus rätsep Taari, arsti, mõlema kõstri, kirikuõpetaja ja vallakirjutaja kõnes, seejuures kirikuõpetaja, rätsep, arst ja esimene kõster kasutavad ainult *nud*-tunnuselisi vorme.

Tunnusetä *nud*-partitsiibi kasutamine oleneb sõnade häälikkoosseisust ja astmevahelduslikkusest. See on iseloomulik kahesilbilistele astmevahelduslikele *a-*, *ä-* ja *se-*, *ske-*, *kse-*tüvelistele verbidele. (Must, Univere 2002: 343) Romaanis esinevad sellistest vormidest näiteks *taht*, *last*, *and*, *joost*, *pist*, *ost* jt.

Enamikul talurahva sekka liigituvatest tegelastest, kes ei esine pelgalt episoodiliselt, esineb *nud*- ja *nd*-tunnuselise partitsiibi varieerumist. Otsest teose struktuurist või ideestikust lähtuvat põhjendust on sellele varieerumisele raske leida, sest sageli kohtab vormide kõikuvust sama tegelaste ühe kõnevooru piires (7a) ning ka samad vormid esinevad ühe tegelase kõnes eri kujul (7b–c).

(7) a) “Ei, Jussilt ei **kuulnud** ma midagi. Tema ei **tulnd** peale seda änam minu juurde,” vastas Mari. (184)

b) “Jussi olen ma sinu rääkimise järel muidugi juba **poonud**, eks ma või siis ka sinu hinge võtta, üks hing ees või taga, sest põle ühti.” (205)

c) “Või siis nüüd enda, hull, ülesse **poond**.” (167)

Mõne näite puhul saab vokaalikaota vormide põhjenduseks tuua *nud*-partitsiibi kasutamise adjektiivina, kuid see ei ole reeglipärane ega valdav, nagu järeldub näidetes 8a ja 8b toodud Andrese otsekõnedest.

(8) a) “**Surnud** sauna Juss ei pea igavesti Vargamäe Eesperes elevate üle valitsema.” (277)

b) “Ja ega **kadund** Krõõdalgi selle vastu põleks olnd, ta nii pidas sinust lugu.” (158)

Näidetele 9a ja 9b toetudes võib väita, et *nud*-tunnuseline partitsiip esineb ka juhtudel, kus tegelane jutustab edasi kellegi teise kõnet või kujutatakse tegelaste hüpoteetilisi ütlusi ja mõtteid. Sellise võtte raames kasutatud otsekõnedes esinevad teisedki nähtused kirjakeelsemal kujul, kuid mõtteid või kujutluspilte edasi andvad tekstikohad on teoses siiski harvad.

(9) a) Veel enam: ta oleks vanajumalale omalt poolt vastanud: “Tee tüdrukus see poiss ja ka kõik teised poisid, keda sa mulle oled **mõelnud** anda, ainult lase mu Krõõt elada. Ja tänasest päevast saadik tahan ma tema koormat kergendada, kui ta kannab ilmale sinu väe ja võimuga tüdrukus tehtud poissa, keda mina ise **sigitanud**.” (141)

b) “Pearugi ütles mulle kohe, et mina norin riidu, topin talle rusika nina alla, sest kas siis teisi sulaseid Vargamäele tulemas pole, kui ainult see kuradi Matu, kes teda kividega **pildunud**, nõnda ütles ta mulle, kui sellest rääkimine oli.” (296)

Sõna *olema* isikulise tegumoe mineviku kesksõna vokaalikaoline variant on Tammsaarel kasutusel kujul *olnd*, mis on Saareste “Väikese murdeatlase” järgi iseloomulik eelkõige Lääne-Eestile ning Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa murrakutele. Suuremal osal keskmurde alal on levinum kuju *old*. (1955: 35)

Verbi *olema* eitavates vormides on keskmurde alal tavalised vormid *ei ole* ja *põle*. Seejuures variant *põle* on omane pea kogu Mandri-Eestile, välja arvatud lõunapoolsed alad. (Saareste 1955: 39) Tammsaarel esinevad variandid *ei ole*, *põle* ning *pole*, millest talurahvakeele murdeliseks markeeringuks võib pidada kuju *põle*, mis esineb kõigil olulisematel tegelastel ja puudub vaid episoodilistel ning haritumatel tegelastel, nagu vallakirjutaja, kõster ja kirikuõpetaja. Üksikutel juhtudel kohatav variant *pole* ei iseloomusta aga mitte haritumaid tegelasi, vaid esineb kokku kümnel korral ning viiel neist Andrese kõnes, lisaks ka Pearul, Joosepil ja Sauna-Madisel.

Teoses kohtub *da*-infinitiivi kujulist kaudset kõneviisi (10a–b), mis on iseloomulik lääne- ja keskmurdele (Must, Univere 2002: 295).

(10) a) “Ta ütles: minu tütar **lüüa** tema pojaga litsi.” (380)

b) “Sul **olla** niisama hele hääl nagu su kadund emal, Krõõdal.” (358)

Keskmurdes ja läänemurdes on levinud lõputa illatiiv ka sõnatüüpides, kus see tänapäeva keelenormi järgi lubatud ei ole (Saareste 1955: 48; ÕS 2006). Tammsaarel on peamisteks algselt kolmesilbiliste sisekaoliste sõnade lühikese illatiivi vormideks *kiriku*, *kambri* ja *sahvri*. Nendes sõnades esineb eranditult lühike illatiiv ja varieerumine puudub.

a-line mitmuse osatav esineb lääne-, kesk- ning idamurdes, teatud sõnatüüpides ka Kagu-Eesti murrakutes (Must, Univere 2002: 227). “Tõe ja õiguse” I osas kohtab *a*-lõpulisi partitiivivorme *püksa*, *poissa*, *õnneloosa*, *linda*, *kiva*, *vorsta*, *tempa*, *tükka*, *süsa*, *märka*, *mända*, *intressa*, *kända* ja *asja*. Seejuures kasutab vormi *süsa* ka uus kõster, kes paljude teiste keeletunnuste alusel liigitub haritud tegelaskonda. Andrese ja Mari kõnes esineb ka *si*-lõpulist partitiivi: *hullusi*, *hanesigi*.

Keskmurdele omase erijoonena esinevate diftongiliste mitmuse partitiivi vormide kõrval võib teosest leida ka lõunapoolsema levikuga (Must, Univere 2002: 228) *id*-lõpulisi pluraali partitiivi vorme: *krutskid* [*teha*], [*mudin*] *kaelakünnapid*. Vormid esinevad Pearu, Andrese ja Sauna-Madise kõnes.

Lääneline lühem impersonaal *tama*- ja *dama*-liitelistes verbides esineb kõige rohkem Pearu kõnes, aga seda võib leida ka Andrese, Mari, Sauna-Madise, Liisi, Mareti, Joosepi ja Hundipalu Tiidu puhul. Haritud tegelaste kõnes see joon ei avaldu.

Ortograafia limiteerituse tõttu ei ole võimalik eristada tugevaastmelise inessiivi vorme, kuna muutus kirjpildis enamasti ei väljendu. Ainukene teoses leiduv selgelt tugevaastmeline inessiivivorm on seetõttu Mari kõnes esinev *aitas*.

Arhaismina võib eitussõna *ep* leida Krõõda, Pearu, Sauna-Madise ja Jussi kõnest. Tegelikus murdepruugis kohtab sõna sporaadiliselt keskmurde põhjapoolsetes murrakutes, aga ka saarte ja läänemurdes ning üksikutes lõunaeesti murrakutes (VMS).

Ühel korral esineb ka arhailine kirderanniku- ja idamurdeline *je*-illatiiv. Keskmurde kohta kogutud materjalides *je*-illatiivi üldiselt ei leidu (Must, Univere 2002: 237), kuid teoses on üllatava vormi esinemisel selge põhjendus. Vormi on märgatud keskmurde piirkonnast kogutud rahvalauludes (Must, Univere 2002: 237) ning ka romaanis esineb see episoodis, kus Madis kõneleb rahvalaululises keeles Liisile kosja tulnud Joosepiga (11).

(11) “Kui viid kaugele **koduje**, sussuta suisa suu juures, kaisuta kodus kasuka juures, silita sinisilmaga, kallista kahe käega, et ei närbuks pisipoju, kui viid kaaslaseks koju...” (405)

Sõnades *lumi* ja *tuli* esineb teoses Liisi, Indreku ja Andrese kõnes *de*-illatiivi (*lunde*, *tulde*), mis on omane Viru maamurrakutele, idapoolsetele Järva murrakutele ning mõnele Harju murrakule (Must, Univere 2002: 232).

Keskmurdes on *keelama*- ja *väänama*-tüüpi verbid läinud kontraheerunud verbide hulka, “Tõe ja õiguse” I osas võib aga neis tüüpides kohata ka sisekaolisi sõnakujusid, näiteks vorm *keelda* Pearu kõnes. Samuti esineb sisekaolisi vorme, mis on omased Põhja-Viljandimaa, Lõuna-Eesti ja suuremale osale läänemurde alale, astmevahelduslikes *i*-, *u*-tüvelistes verbides, näiteks *sündku* ja *katsta*, mida kohtab Andrese ja Liisi kõnes. Keskmurdes on käsitletud vormid tavaliselt kasutusel sisekaota kujul. (Must, Univere 2002: 320)

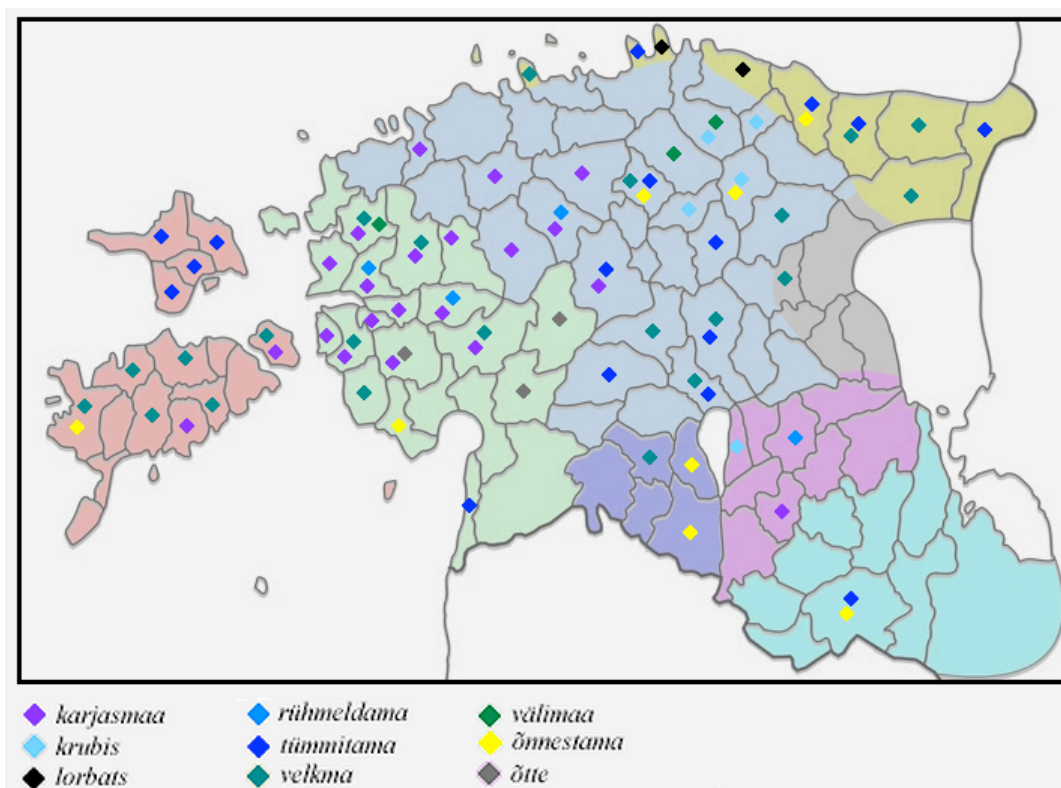
Kokkuvõttev tabel romaanis esinevate olulisemate morfoloogiliste murdejoonte kohta on esitatud töö lisas.

3.1.3. Sõnavarajooni

Tammsaare “Tõe ja õiguse” I osas leiduvaid murdesõnu on juba varem mitmetes akadeemilistes töödes käsitletud, mistõttu ei ole selle uurimuse eesmärgiks võimalikult täielik murdesõnade loend, vaid nende roll tegelaste päritolu iseloomustamisel. Seega vaadeldakse selles alapeatükis olulisemate tegelaste kõnepruugis esinevate murdesõnade geograafilist osutust.

Suur osa Andrese kõnes leiduvast murdesõnavarast on omane laiale piirkonnale, näiteks läänelise levikuga *rükkima* ‘pingutusega vedama; midagi rasket tassima’ ja *takka* ‘tagant’, eelkõige Eesti lõunaosale omane *rübelema* ‘rabelema’, suuremat osa Eestist hõlmavad *va*, *na*, *vasta* ning sõna *sekk* ‘kott’, mis on kohatav kesk-, lääne- ja saarte murdes, kuid esineb hajusalt ka teistes piirkondades (VMS; EKSS). Kitsama levikuga on näiteks *lorbats* ‘lobiseja’, *õtte*, *õnnestama* ‘õnnestuma’, *rühmeldama*, *välimaa* ‘lage maa’, *krubis* ‘krussis’, *velkima* ‘käia vehkima’, *karjasmaa* ja *tümmitama* (VMS; EKSS), mille esinemine on toodud ära kaardil 1.

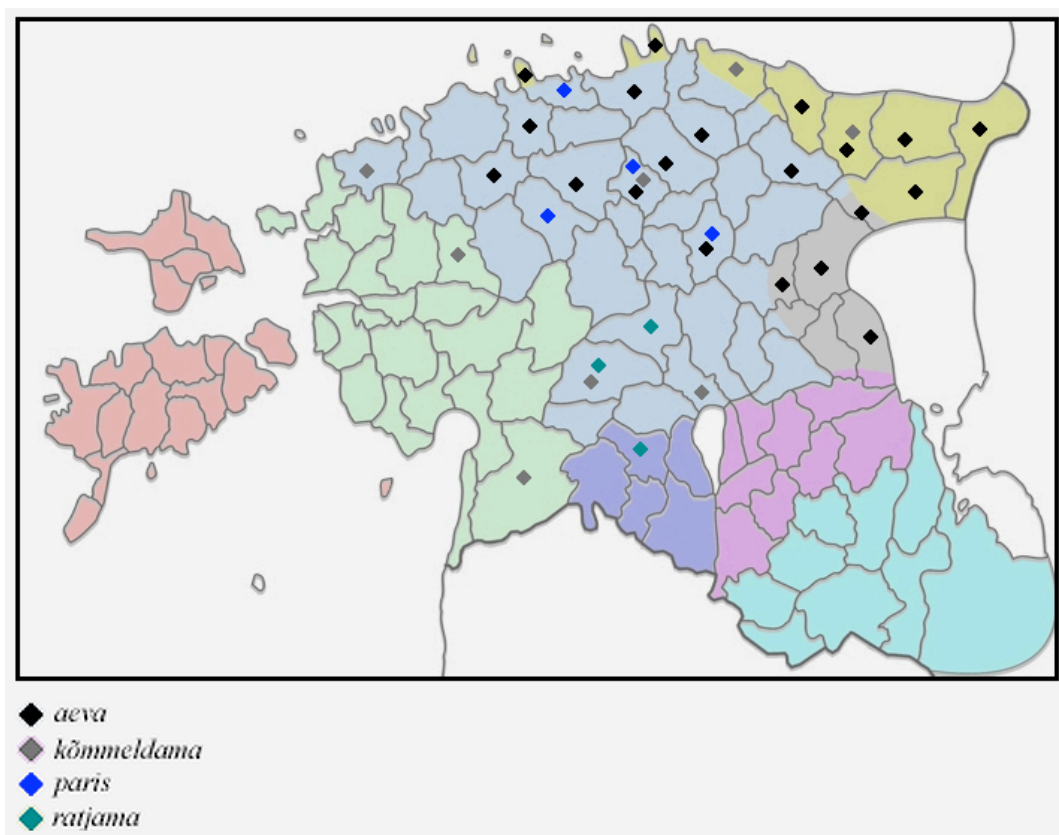
Kaart 1. Andrese kõnes leiduvaid murdesõnu

Andrese kõnes leiduvad kitsama levikuga murdesõnad katavad kõik Eesti murdealad, kuid tihedam on sõnade esinemise ühisosa lääne- ja keskmurdes, seejuures osutavad sõnad kõige selgemalt Järva-Madise ja Lääne-Nigula kihelkonnamurrakule. Arvestades aga ka laiema levikuga sõnu, võib öelda, et Andrese kõnes leiduv murdeleksika on eelkõige läänemurdelise levialaga, kuid osutab ka keskmurdele.

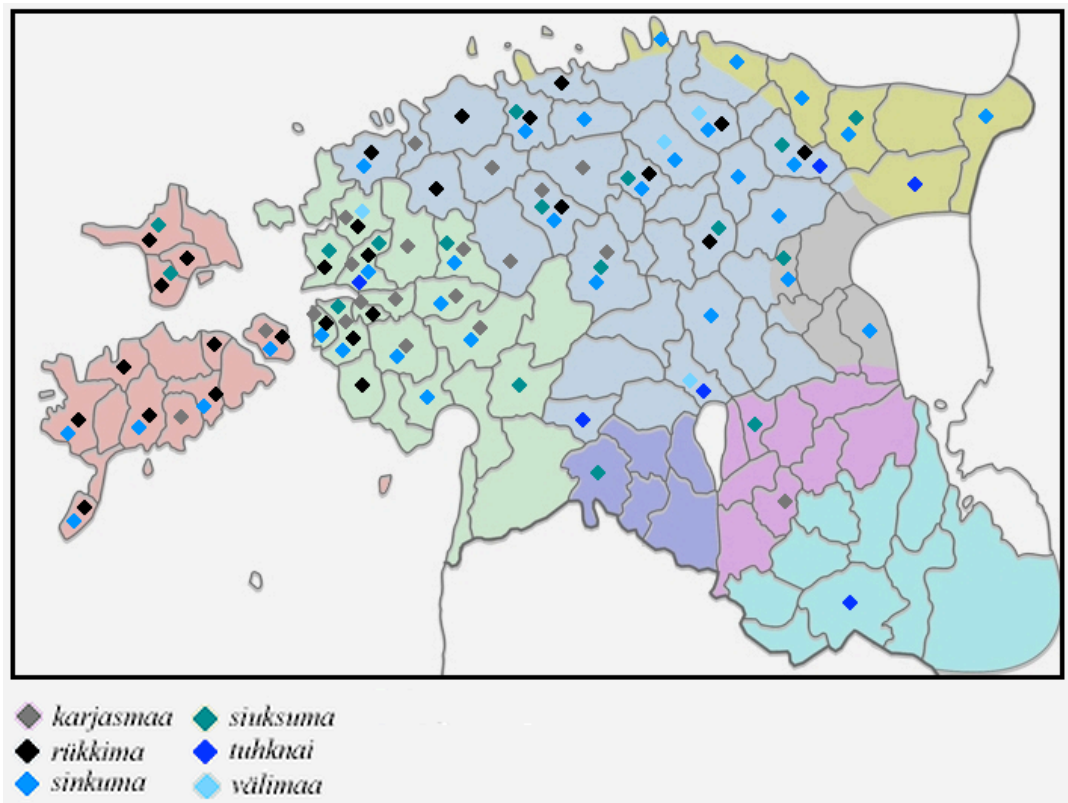
Pearu kõnepruugis esinevad samuti mitmed laia levikuga murdesõnad, nagu pea kogu Eestit hõlmavad *va* ja *vasta* ning *minijas*, mis on selgelt lõunaeestilise levikuga, kuid esineb ka Järva-Madise kihelkonnamurrakus (VMS). Kitsama levikuga sõnad, nagu madaldunud diftongi järelkomponendiga *aeva*, *kõmmeldama* 'laisklema', teose ideestiku seisukohast olulise tähendusega *paris* 'vahekasu' ja sõna *ratjama* 'rebima' (VMS), osutavad Eesti kesk- ja kirdeosale, seejuures kõige selgemalt Tammsaare kodumurrakule, Järva-Madise kihelkonnale (vt kaart 2).

Kaart 2. Pearu kõnes leiduvaid murdesõnu

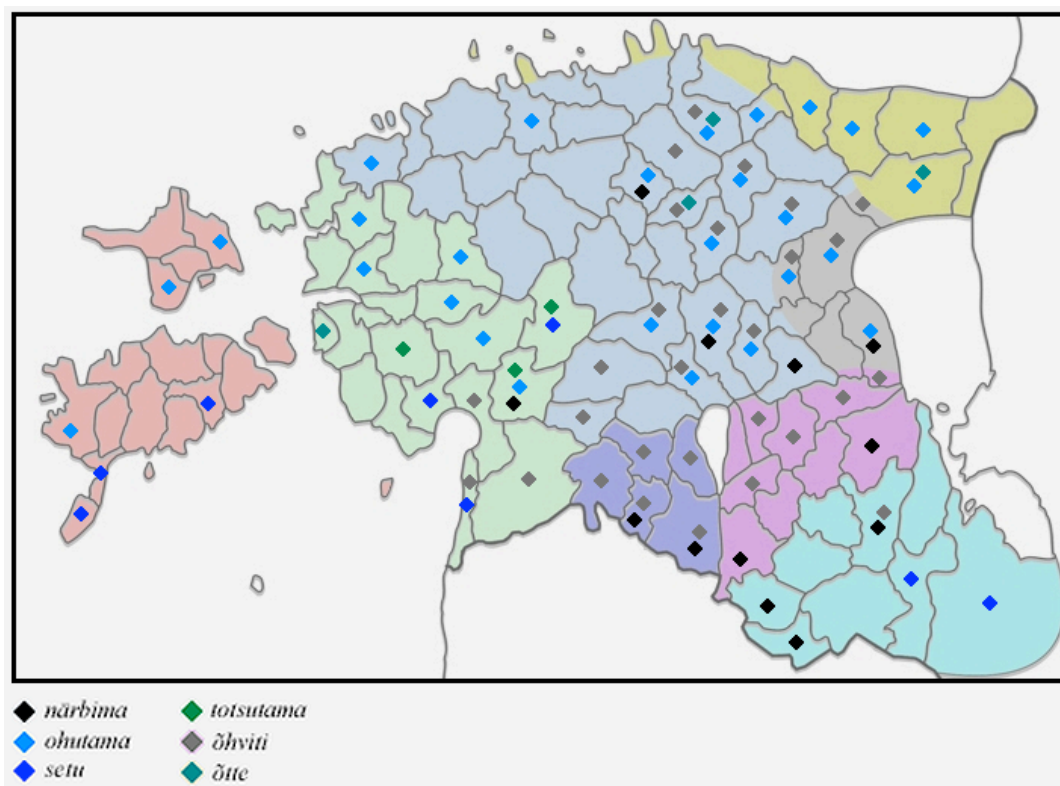
Sauna-Madise kõnepruugis esinevate murdesõnade hulgas on palju Eesti lääneosale omast sõnavara, nagu *takka*, *rükkima*, *karjasmaa*, ning teisalt eelkõige Põhja-Eestis levinud leksikat, näiteks *sinkuma* ‘tõrkuma; nälgima’, mille esinemisjoon jookseb Pärnu lahest Võrtsjärve põhjakaldani ja Pepsini. Kitsama levikuga sõnadest saab välja tuua veel teose seisukohast olulise tähtsusega sõna *välimaa* ‘lage maa’, mis on omane keskmurde tuumala murrakutele, *siuksuma*, mis esineb keskmurde keskosas, Hiiumaal ja läänemurde põhjaosas, ning hajusalt esineva sõna *tuhknai*. (VMS) Madise kõnes leiduv murdeleksika osutab eelkõige läänemurde rannikualale, seejuures kõige täpsemalt Martna ning Karuse kihelkonnale, ent mitmete sõnade esinemispiirkonnad koonduvad ka keskmurde keskosa murrakutesse (vt kaart 3).

Kaart 3. Sauna-Madise kõnes leiduvaid murdesõnu

Mari otsekõnedes leiduvad laia levikuga murdesõnad on näiteks: *va*, *na*, *kahutama* 'külmetama', vaid Eesti põhjapoolsetes murrakutes mitteesinev *lõmpsiima*, kogu Eesti ala kattev *sittama* ning peamiselt keskmurdes, kuid hajusalt ka teistes murretes leiduv *nadi* 'kalts; riie'. Kitsama levikuga sõnad Mari kõnes on: *närbima*, *ohutama* 'arstima', *setu* 'nii mitu', *totsutama* 'patsutama' ja *õtte*. (VMS) Erinevalt Andrese, Pearu ja Madise kõnes esinevatest murdesõnadest katab Mari puhul murdeleksika suuremat osa Eestist ning ühest tuumala ei moodustu, siiski võib väita, et rohkem esineb leksikas ühtivusi keskmurde idaosas ning idamurdes, enim Põltsamaa ja Tori kihelkonnamurrakuis (vt kaart 4).

Kaart 4. Mari kõnes leiduvaid murdesõnu

Ülejäänud tegelaste kõnet esineb teoses vähem. Krõõda kõnes leiduvad huvitavamate näidetena sõnad *kuurustama* 'puhkama', mis on omane eelkõige Eesti kirdeosale, *seerima* 'edasi-tagasi käima', mida kohtab peamiselt keskmurde tuumalas, kirderannikumurdes, idamurdes ja Saaremaal, ja *mitu-setu*, mis on iseloomulik Eesti edelaosale, sh ka saartele. Lisaks veel näiteks *ripatama* 'kukkuma, alla vajuma' Indreku kõnes, mis on hajusa esinemusega, kuid osutab pigem Kesk- ja Lõuna-Eestile. Liisi kõnes esineb näiteks *kihvitama* 'mürgitama', mis on hajusalt levinud pea kogu Eestis. Saunaeide kõnes leiduvad *silgutama* 'lüpsma', mis väikeseid esinemisrühmi moodustades on iseloomulik keskmurde keskosale, läänemurde lääneosale, Tartu murdele ja Mulgi murde lõunapoolsetele murrakutele, ja *mõnama* 'sajatama', mis esineb kõige tihedamalt keskmurde tuumalas. Toodud näited osutavad saunaeide puhul seega keskmurde tuumalale. Oru Riia kõnes kohtab haruldast murdesõna *rābustama* 'maha pillama', mis on iseloomulik vaid keskmurde edelarühma kuuluvale Kolga-Jaani kihelkonnamurrakule. Karja-Matu kõnes esineb näiteks sõna *tust* 'jahutolm' ja Oru Karla kõnes *küsitama*, mida leidub väga hajusalt Eesti idaosas. (VMS; EKSS)

3.2. Murdekasutuse geograafilised ja sotsiaalsed osutused

Kirjanduses esinevad murded toimivad eelkõige geograafiliselt või sotsiaalselt markeeritud keele loomise võttena. Konstrueeritud murdekeel on seda kohaspetsiifilisem, mida täpsemalt osutab murre kindlale paigale. Kui esinevad murdenähtused on levinud laial alal kindla sotsiaalse grupi kõnes, saab rääkida eelkõige sotsiaalse markerina toimivast keelekasutusest. (Ives 1971)

Romaani “Tõde ja õigus” I osas leiduvate häälikuliste, morfoloogiliste ja sõnavaraliste murdejoonte põhjal võib väita, et geograafiliselt osutavad need nähtused eelkõige põhjale keelele, täpsemalt kesk- ja läänemurdele. Seega on tegemist väga suurt ala iseloomustava keelekujuga ning kõigi tegelaste keelekasutust üldistades sooviga edasi anda talurahvale omast keeletarvitust, mis hõlmab geograafilist osutust kesk- ja läänemurdele. Vaadeldes tegelasi eraldi, on geograafiline markeering tugevam, seda eriti Pearu otsekõnedes, kus domineerib pikkade madalate vokaalide diftongistumine, mis on levinud küll laial alal (Must, Univere 2002: 128), kuid on siiski üheks silmapaistvamaks keskmurdele eriomaseks jooneks ning koos sõnavaraliste osutustega seab Pearu hüpoteetiliseks päritoluks kõige selgemalt keskmurde tuumala.

Sotsiaalset osutust tugevdab haritud tegelaste kirjakeelepärasem kõnepruuk. Nende tegelaste hulka kuuluvad keeletunnuste põhjal: arst, kirikuõpetaja, köstrid, vallakirjutaja ja rätsep Taar. Arsti kõnes murdejooni ei esine, kirikuõpetaja kõnes on ainukeseks murdeliseks tunnuseks sõna *võderas* kasutamine diftongilisel kujul *võeras*, esimesel köstril *a*-line partitiivivorm *süsa*, teisel köstril vokaalikaoline ja nõrgaastmeline *nud*-partitsiibi vorm *kaodand*, vallakirjutajal vokaalikaolised partitsiibivormid *olnd* ja *kasvand* ning rätsep Taaril sõna *olema* eitavas vormis *põle* ja metateetiline *paergu*. Nende liigitumist kõrgema sotsiaalse staatusega gruppi ei kinnita mitte ainult murdejoonte vähene esinemine, vaid ka varieeruvate keelendite, nagu *nud*- ~ *nd*- ~ tunnuseti partitsiip, *siia* ~ *seia*, *praegu* ~ *paergu*, *enam* ~ *änam*, kirjakeelepärasem avaldumine.

Lisaks osutavad teoses leiduva kirjandusliku murde kui kogu tegelaskõne üldistuse sotsiaalsele dominandile ka ulatuslikult esinevad argikeelendid, näiteks *kudas*, *niisuke*, *sihuke*, *mihuke*, käändelõpu ja *gi*-liite metatees (*kelleliga*, *kellegile*), sõimusõnad *mädand*, *raip*, *ligund* jt.

Sotsiaalse markeeringuga talurahvakõnet ei saa pidada Tammsaare halvustavat pilku kajastavaks ühiskondlikuks osutuseks, vaid pigem kindlale sotsiaalsele grupile omase keelekasutuse võimalikult loomulikku esitust. Ta ei sea eesmärgiks tuua esile tegelaste harimatust või kirjaoskamatus. Seda kinnitab ka tõik, et Tammsaare ei rakenda pejoratiivse alatooniga visuaalmurret. Näites 12 toodud katkend lorilaulust on Lullu-Lullu kirja pandud, kuid kirjutise kujutamisel ei ole Tammsaare mehe vähesele kirjaoskusele või harimatusele viitamiseks kasutanud ortograafiavigu kajastavat visuaalmurret, vaid piirdunud kohamurdele ja argikeelele osutavate keelenditega.

(12) Ui-tui-tude rulla

Paasi Andres kutsus pulma,

Põlnud temal **änam Krõeta**,

Kellega end **mõeta**.

(...) (196)

4. Murdekasutuse kontekstisidus analüüs

Nagu kõik kirjanduslikud murded, ei ole ka Tammsaare loodud tegelaskõnes kasutatav keelekuju täielik pilt tegelikust murdest, vaid avaldub küllaltki väheste murdeliste joontena ja lähtub kirjaniku loomingulistest taotlustest. Seetõttu ei piirdu murdekasutus pelgalt talurahvakeele edasiandmise ja Põhja-Eesti kesk- ja lääneosale osutamisega, vaid vormivõtte kasutamise kohta saab välja tuua ka spetsiifilisemaid, teose sisuga haakuvaid eesmärke. Seega on oluline anda lühike ülevaade “Tõe ja õiguse” I osa olulisematest ideelistest alustaladest.

Peale “Tõe ja õiguse” I osa ilmumist oli retseptsioon küllaltki vastuoluline. Bernhard Linde nimetas teost “Eesti esimeseks romaaniks” (B. B. B. 1926: 4–5), positiivset vastukaja pakkusid veel näiteks Marta Sillaots (1926: 1019–1923) ja Anton Jürgenstein (A. I. 1926: 2). Laitvamalt suhtusid teosesse August Alle (Kärner 1927: 148) ja Johannes Aavik (1926: 662–664). Üldise heakskiidu osaliseks sai Tammsaare stiil (B. B. B. 1926: 5; Aavik 1926: 664), sealhulgas ka murratarvitus. Marta Sillaots kirjutas: “Eriti rõhutada tuleb ülitagasihoidlikku murraku tarvitust: murrak on viimaseil aastail moeasjaks saanud, kuid harva on osatud murrakut käsitledes kunstilist efekti saavutada; sagedamini on murrak mõjunud jututegelasi labastava ehk aga hoopis tarbetu lisandusena. Mäherdust naudingut pakuvad seevastu Tagapere Pearu pikad üksikkõned! Neid lugedes õpitakse murrakut hindama kunstilise mõjuavalduse vahendina.” (1926: 1022–1023).

Teose peamiste puudustena toodi välja kehv kompositsioon ja läbiva idee puudumine (Kärner 1927: 152; Aavik 1926: 662–663). Aavik, kes käis teravate kommentaaridega kõige julgemalt ümber, nägi romaanis vaid pidevat “ühe koha peal rabelemist” (1926: 663).

Juba esimese kõite ilmumise järel, peale vastuolulisi arvustusi hakkas kirjanik suunama arusaama oma teosest ning suhtus küllaltki hukkamõistvalt tema tõlgendustest lahknevatesse käsitlustesse: “[Inimesed] Leiavad seda, mida keegi ei ole tahtnud sinna panna, ja ei leia seda, mida seal on tahetud väljendada. (...) Kuuled vahel teisi ja imestad enese kangeks, mis nad sinust ja su töödest kõik ei arva. Nagu ma juba tähendasin, leitakse vahel enese arvates kribu-krabu tähtsaks, kuna see kõige tähtsam just ei-millekski peetakse.” (Tammer 1978: 20–21)

Elem Treier on leidnud, et oma teose kontseptsiooni on Tammsaare kõige enam avanud Lindele, kes neist tõekspidamisest lähtudes on arvustanud kogu pentaloogiat, ning Karl Mihklale, kes kirjutas monograafia “A. H. Tammsaare elutee ja looming” (1938) (2000: 49). Lisaks selgitas Tammsaare “Tõe ja õiguse” I osa ideelisi alustalasid oma avalikus kirjas (1927) ning ka harvades intervjuudes.

Mihkla ja Linde käsitlustest ning Tammsaare enda väljaütlemistest jäävad kajama välise ja sisemise, ootuste ja tegelikkuse vahel valitsev sügav kuristik, ajatud probleemid, nagu isade ja poegade, noorte ja vanade vastandus, inimese elu läbivaid võitlused maa, jumala, ühiskonna, iseendaga ja neile järgnev alistumine – kuigi romaanisarja I osas domineerib võitlus maaga, avalduvad eri aspektid teostes ka üheaegselt – ning suur eluüldistus läbi väikeste ja suuremate sündmuste. „Inimene algab mutina tuhnides maad ja uskudes oma jumalat. Pikkamisi saab ta lahti maalapist ja ka jumalast, loob keerulise ühiskonna, ehitab isiklikku õnne taotelles oma koja kas või liivale ja tühjale tuulele, mis langeb järgmisel silmapilgul armetult kokku. Hukuvad isikud, terved rahvad, kultuurid, ning jällegi algab inimene uuesti maalapist, uskudes jumalat.” (Pranspill 1934: 5)

4.1. Realistlikkus

Mihkla on kirjutanud, et Tammsaare ei kujuta inimesi nii, nagu nad peaksid olema, vaid nii, nagu nad tegelikult on (1938b: 72–73). Tegelaste olemus on mitmepalgeline, nende väliselt kajastuv loomus liigub äärmustevahelisel trajektooriga ning suunab lugejat poolehoidu leidma või kahtluse alla seadma. Andres ütleb lahti oma ausatest võtetest ja hakkab Pearuga selle reeglite järgi vägikaigast vedama, temas võtab maad kibestumus,

lahvatab äkkviha, ta peksab naabri koera poolsurnuks ning tunneb sellest teatavat hingerahu. Pearu liigub neis registrites vastupidises suunas, ta ajab mõistmatut kiusu, peksab purjus peaga naist, aga heldib kirikukellade helinast ning väljendab südamevärinal oma poolehoidu Krõõda vastu. Nagu Tammsaare on tegelaste loomisel lähtunud inimese siseilma tegelikest hoovustest, kannab ka keelekasutus usutavuse loomise eesmärki ja peegeldab tegelaste mitmepalgelist olemust.

Ivesi kirjanduslike murrete teooria ja Tammsaare seisukohtade taustal saab realismieesmärki pidada tegelaste kõnes avalduvate murdejoonte kasutamisel olulisimaks. Vastavalt kujutamisobjektile on valitud teose üldmeeleoluga haakuv keelekuju ning sellega püütud saavutada tõetruudust.

Tammsaare murdekasutus taotleb rahvapärasust ning püüab kunstilises võtmes anda edasi seda, kuidas maainimesed sel perioodil tegelikult kõnelesid. Keelelist realismitaotlust on autor tugevdanud erinevate fraseologismide ja vanasõnade kasutusega (13a–c), aga ka argikeelsete vulgarismide küllaltki sagedase esinemisega (13d), mis seejuures ei ole alati sugugi halvustava tooniga, vaid loomulikuks jooneks ka neutraalses dialoogis (13e).

- (13) a) “Tulgu aga seia, küll ma neile näitan, **kudas Luukas õlut teeb**,” vastas Andres. (87)
- b) “Juss, kuula, mis salajuttu need naised seal tagakambris ajavad, näe vokidki **lõövad** teistel **lorbatsit**.” (106)
- c) “Kes keelata võib. **Oma tuba, oma luba. Oma kaev, oma vaev**.” (32)
- d) “Mine siis **p...e!**” karjus Pearu siis Jaagupile. (131)
- e) “Ehk kuluks ka neid sekk **p...e** alla anda.” (417)

Teisalt väljendavad registrimuutused, leksikaalse murdelisuse tõus või langus ka tegelaste sisemaailma pöördeid ja muutusi. Andrese otsekõnede keel on küllaltki neutraalne, esineb küll mõningaid pejoratiive ja vulgarisme, kuid tegelase vihahoos võimendub selliste murdelisuste määr (14a–d).

- (14) a) “Solgib teine, **raip**, hobusejoogi vee ära” (366)
- b) “Ole **raibet!**” kirus Andres. (367)
- c) “**Saad**an niisuke!” kirus Andres ja laksatas loomale tümmikaga. (368)
- d) “Niisuke **näru!**” (369)

Pearu kõnes leidub aga hardushetkel rohkesti pühakirjaväljendeid, mis ühelt poolt loovad konteksti sobimatuse tõttu koomilisust, kuid teisalt võimendavad tema kõnepruugi üldise robustsuse taustal sisemist heldimust ning siiramat ja soojemat külge

(15a–b). Sama funktsiooni näivad kandvat ka Pearu kindlad lemmikväljendid, nagu *veart eit, veart nuabrimees, hele jaal*. Morfoloogilisel ja fonoloogilisel tasandil selliseid muutusi aga ei kohta.

(15) a) “Sest mina olen pisut purjus, **oh Issand, ja anna andeks meie võlad!** Nii siis ära ütelda, kallis Mari ja armas nuabri eit, valva poissi ja hoia teda Tiidu ning Andrese eest, sest nemad **ihkavad tema hinge. Hallelooja! Uamen!**” (211)

b) “**Kürjeleisson!** Ja tema nuttis ning ütles: vuata, isa, **mõek käib välja Juagupist** ning **needsinatsed teised sõnad.**” (414)

4.2. Koomika

Ernst Raudsepp on “Tõde ja õigust” pidanud Tammsaare teoseks, milles kõige enam avaldub puhtakujuline situatsioonikoomika. See ei ole aga ainuüksi eesmärk heita nalja, vaid kannab olulist rolli romaani õhustiku loomisel. Suur osa situatsioonikoomikast ehitub kahjurõõmule, jämedakoelisele või jõhkrale seigale, nagu noore Andrese pettumus, kui ta kirikus käimise tõttu koera peksmist ei näinud, või Pearu ähvardus oma häda kaevu õiendada. Selliseid episoodide ei pruukinud lugejad juba Tammsaare kaasajal tajuda otseselt naeru esile kutsuvana. Raudsepp näeb sellise koomikavõtte eesmärgina teose tegevuspaiga, temaatika ja õhustiku arhailisuse toetamist. (1938: 7)

Situatsioonikoomika asetub siiski romaani taustale ning esiplaanile kerkib karakterikoomika, mille oluliseks osaks on tegelaskõne. Pearu kui kõige tugevamate murdejoontega tegelase kõnepruuk on haigusena tema külge kasvanud kiusu, jämeda seltskondlikkuse, ägeduse, õrnuse ja sõbramehelikkuse vahel pendeldava loomuse taustal juba iseenesest koomilisust tõstev ning värvikas. Lisaks on Tammsaare nii Pearu kui ka teiste tegelaste kõnet mitmekesisistanud lihtsate sõnanaljade, sealhulgas haritlaskeele kohatu kasutamise ja selle moonutamisega (16a–b).

(16) a) “Õngitsemine on suur **kunts**, temal on oma sõnad ja kõik, Matu teadis.” (340)

b) “No üteldu või kõstriisand ise, mis teen ma selle tõe ja õigusega, kui ma **prosessin** oma nuabrimehega või kui tema mind kõrtsis k....dest nii valusasti piigistab, et mul silmis mustaks läheb?” (246)

Veel lisavad koomilisust hüüdnimed, nagu “lambasihver” ja Kassiaru Jaska peenele tütrele pilkeks külge poogitud “komm essen koerajalg, vas vilkstu vasikajalg” ehk “koeravasikas”, ning rahvapärased kõnetavad ja naljad (17a–b).

- (17) a) “Säh, võta oma püksid, aja uadetele jalga, las kõnnivad tões ja õiguses, minul põle neid tarvis, minul pole nii suurt p...etagus, sest minul põle uateid!” (247)
- b) “Palun andeks, et eided mu t...i tahtsid näha,” vastas Pearu. (249)

4.3. Sotsiaalne staatus ja haridus

Kirjandusliku murde eesmärk aktiveerida lugeja jaoks tekstivälised seosed ja pakkuda sotsiaalseid kommentaare iseloomustab nii tegelaskonda kui ka kirjaniku kaasaega ümbritsevat ühiskonda. Kuigi “Tõe ja õiguse” I osa sündmuste toimumise aega silmas pidades ei saa veel rääkida otsesest standard- ja murdekeele vastandumisest, on siiski nähtav haritlaskeele ja talupoegliku kõnepruugi vastuolu, mis väljendub juba koomikataotluslike näidetena toodud keelendites, kus talumehed uusi haritlaskeele peeneid sõnu päris hästi kasutada ei oska. Haritlas- ja talurahvakeele vastuolu ilmneb lisaks ka morfoloogilisel ja fonoloogilisel tasandil ning peegeldab kaudselt ühiskonna sotsiaalseid hierarhiad. Murdekõnelejateks on madalama sotsiaalse staatusega grupi liikmed, talupojad, ning nende keelele vastandub kirikuõpeaja, arsti, köstrite, vallakirjutaja ja rätsep Taari kirjakeelepärasem kõnepruuk. Näites 18 toodud Pearu tsitaadist võib järeldada, et seda vastandust tajuvad ka maainimesed ise.

- (18) “Ega me saksa või linna untsakad ole, et te meile isamuast reagite, meie oleme puht muarahavas, reagime muakeelt ja teame isegi, mis mua on, olgu ta ise ehk ema mua.” (244)

Joon haritud ja harimata, sotsiaalses kihistuses kõrgemal ja madalamal asetsevate tegelaste vahel ei ole ühene. Pigem on tegemist skaalaga, mille ühte otsa asetub täielikult kirjakeelne arst, üleminekualasse isamaalasest rätsep, rahvalike kõnetavadega vallakirjutaja ja uus köster ning murdelisima keelepruugi esindajaks on Pearu. Köster ja vallakirjutaja liiguvad murdeliste keelendite kasutamisega talurahvale lähemale, registris allapoole, et luua side ümbritseva situatsiooniga, rätsep aga püüab kramplikult näidata oma kõrgemat staatust, astuda välja talurahva hulgast ja leida tunnustust sotsiaalselt saatuselt kõrgemal seisva vana köstri silmis.

Aili Kask on toonud välja, et Tammsaare teoses domineeriva rahvakeelse sõnavara taustal omandavad kirjakeele stiilidest pärinevad sõnad kunstilise väärtuse ning avaldavad ironilist suhtumist “kõrgelennuliste sõnade kõlksutajatesse” (1959: 18–19).

Rätsep Taari kõnes muutuvad naeruvääristatavaks tema enda kasutatud sõnad *aade* ja *isamaalisus*, mis mõjuvad autori iroonilise suhtumise väljendusena (19a–b).

(19) a) “Kas rätsep ei tohi oma **isamaad** õieti armastada ja kas tema ei või tõe ja õiguse eest seista?” küsis Taar, omal paled lõkendasid ja sinised silmad täis lapselikku tõsidust. (245)

b) “Oru peremees ähvardab mind mammonaga,” ütles rätsep Pearule, kui see aina kordas, et ta Taari enam õmblema ei võta, “aga minu jalga ega mõtet põle veel kunagi mammon juhtinud, vaid ikka **aated** ja tõde ning õigus.” (246)

Satiiriline hoiak avaldub ka koomikataotlusliku näitena toodud saksa keelt moonutavas hüüdnimes, mille külarahvas Kassiaru Maalile andis. See on ühelt poolt seotud haritlaskeele oskamatu kasutusega ja iseloomustab talurahvast, ent teisalt väljendub selleski irooniline suhtumine saksluse poole püüdlusesse.

Peale romaani ilmumist heideti Tammsaarele ette ühiskondlike probleemide lahkamise vähesust (Kärner 1927: 150; Aavik 1926: 663), sest olenemata teose sündmuste ajast, ei ole kirjanik kujutanud vastuolulisi suhteid mõisnike ja talupoegade vahel ega ärkamisaegset meeleolu, kui mitte arvestada iroonilisi episoode rätsep Taariga. Tammsaare ise on öelnud, et hoidus meelega ühiskondlikesse probleemidesse laskumast ning keskendus psühholoogiliste küsimuste lahkamisele, sest need on jäävad, ühiskondlikud probleemid aga muutuvad (Tammer 1978: 20).

Ühiskondlikud kommentaarid ning sotsiaalsete hierarhiate pakkumine ei ole kindlasti murdekasutuses eesmärk omaette. Need on seotud realismitaotlusega ning kajastavad paratamatult kujutatava ajastu keeleloogikast lähtuvalt sotsiaalset tegelikkust, jättes ruumi ka ühiskondlikule satiirile.

4.4. Autobiograafiline mõju

Regionaalse kultuuriidentiteedi ja iseolemise rõhutamisest “Tõe ja õiguse” I osa keelekasutust vaadeldes selgelt rääkida ei saa, sest varasema regionalistliku kirjanduse näiteks on eelkõige lõunaeesti luule ning proosasse jõudis nähtus hiljem (Hennoste 2000: 71). Samuti ei ole murdekasutuse määr suur ega teoses leiduvad keskmurdelisused manifesteeriva loomuga. Küll aga saab luua seose Tammsaare enda murdetaustaga, omaeluloolisusest inspireeritud seikade ja prototüüpidega.

“Tõe ja õiguse” I köite esmatrüki alguses seisis Baudelaire’ilt laenatud moto “Imelises tundlikkuses mõõtmatuseni avardatud iga tühisem lapsepõlve mure, iga väiksemgi rõõm saab hiljem kunstiteose aluseks täiskasvanule, ilma et see ise seda ette teaks” (Tammsaare 1926: 3). Tammsaare eesmärgiks oli luua ulatuslik psühholoogiline romaan ning kuna ta leidis, et tunneb kõige paremini oma kodukoha inimeste siseelu, kujutas kirjanik just nende hingemaailma (Mihkla 1938a: 96). Seda mõtet on Tammsaare väljendand ka varasemas intervjuus: “Psühholoogilisi küsimusi saab aga ikka käsitleda ainult teatud ümbruses ja seepärast võtsin ma oma romaani kandepinnaks selle ringkonna, kus ma ennast kõige kodusemana tundsin.” (Tammer 1978: 20)

Mõjutusi lapsepõlvekodust on nii teose meeolus, sündmuspaigas, tegelaskonnas kui keelekasutuses. Andrese eeskujuks on olnud kirjaniku isa, Pearu prototüübiks naabrimees Jakob Sikenberg ning Krõõt ja Mari on kaudselt Tammsaare ema Anni kehastusteks (Tammer 1978: 20; Mihkla 1938c: 37–41). Prototüüpsus kajastub ka murdekasutuses. Nii Tammsaare vanemad kui ka Krõõt ja Andres on oma hilisemasse kodukohta kolinud mujalt, seetõttu leia vastavate romaanitegelaste kõnest kõige äratuntavamaid keskmurdelisi jooni, nagu pikkade madalate vokaalide diftongistumine, mis on omased Pearu kõnele.

Nii Kask kui ka Mihkla on näinud teoses leiduvates murdejoontes eelkõige Järva-Madise kihelkonnamurrakut (1959: 105; 1938a: 107), kuid see seisukoht on liialt pealiskaudne. On loomulik, et mitmed teoses avalduvad murdejooned pärinevad kodus kuulnud murdekõnest, kuid murdejoonte päritolu ühte paika asetamise teeb vääraks juba tõik, et Tammsaare vanemad kõnelesid tõenäoliselt lääne- ja Mulgi murde mõjutustega keskmurdekeelt, nagu on selgitatud peatükis 2.1. Mõne vormi puhul on prototüüpide tegelikule ja romaanitegelaste hüpoteetilisele päritolule iseloomulikud murdejooned kattuvad, näiteks esinevad Andrese kui Tammsaare isa prototüübi kõnes assimilatsiooni *mb > mm* üldistumine tugevasse astmesse ja vorm *tule* [*kodu*], mis on omased Suure-Jaani murrakule, kuid ei ulatu Järva-Madise kihelkonda (Must, Univere 2002: 353, 365). Teisalt kohtab ka erandeid. Näiteks esineb Pearu kõnes *keelama*-verbi sisekaolist pööramist, mida kuuleb Põhja-Viljandimaal, kuid mitte Järva-Madise kihelkonnamurrakus ega keskmurde tuumalas (Must, Univere 2002: 366), kuhu Oru peremehe päritolu dominantsete joonte ja prototüübi päritolu järgi asetub.

Osa murdenähtusi kattuvad Järva-Madise murrakuga, teised jälle Suure-Jaanis kõneldud keelekujuga, kuid on ka mitmeid jooni, nagu teoses ulatuslikult esinev sõnakuju *seia*, mis ei avaldu kummaski (Saareste 1955: 78). Seega võib öelda, et Tammsaare murdetaust on olnud tegelaskõne loomisel oluliseks mõjutajaks, kuid ilmselt on kirjanik leidnud kajastamisväärset ka mujal kõrva jäänud murdejoontes. On võimalik, et Tammsaare kasutas tegelaskõne loomisel ka murdeid käsitleva kirjanduse abi, sest teose kirjutamise ajaks oli ilmunud juba mitmeid murdeanalüüse, sõnaloendeid, murdetekste jm (Pajusalu jt 2009: 32–38), kuid andmed selle kohta puuduvad.

4.5. Varieerumine ja selle vastandusi loovad esinemised

Teoses leidub ulatuslikku murdejoonte varieerumist. Mitme nähtuse, nagu *ära* kujul *ä'ä* ja lõputa partitsiip, varieeruvus on tingitud sõna positsioonist lauses või häälikulisest ümbrusest. Varieeruvuse vormilise põhjenduse näitena saab tuua ka Laulu-Lullu lorilaulu, kus näiteks *nud-* või *nd-*tunnuselise partitsiibi valiku on tõenäoliselt tinginud rütm (20).

(20) (...)

Jussist **põlnud** küll Maril kahju,
Aga sukapaela viskas ahju.
Mari nuttis oma sukapaela,
Jussi-roju **pand** ta oma kaela.

Mari viis oma Jussi maha,
Kella eest ei **maksnud** raha,
Kiriksaks ta välja **visand**,
Putku **pannud** ta eest kõstriisand.

(...) (197)

Samade keelejoonte varieerumine eri tegelaste kõnes kannab teose struktuuri liigendavat eesmärki. Üheks vastanduseks on juba pikemalt käsitletud haritud tegelaste ja talurahva kõne erinevus, mis lähtub tollaegsest sotsiaalsest tegelikkusest. Olulisemaks võib aga pidada vestluspartneriga opositsiooni loovat keelejoonte varieeruvust, mis avaldub peamiselt selles, et vastandusse asetuvad tegelased kasutavad

sama keelendit erikujuliselt, ent osaliselt ka ühe tegelase kõne piires esinevas varieerumises.

“Tõe ja õiguse” I osa sündmustik ehitub suuresti Andrese ja Pearu, Mäe ja Oru vastandusele. Nii allub ka murdelisus kahe mehe vahelise kontrasti loomisele. Näites 21 vestleb Pearu Madisega ning Oru ja Mäe vastandus ei ole otseselt aktiveerunud, seetõttu esineb ka sõna *heinamaa* diftongistumata kujul. Andresega vaieldes vastandus aktiveerub ning pikad madalad vokaalid diftongistuvad. Lisaks kasutab Andres sõnakuju *karjasmaa*, mis on pigem omane Lääne-Eestile, Pearu jääb aga variandi *karjamaa* diftongistunud kuju juurde. (22)

(21) “Mul seda va padrikut ahjukütiks küll ja sooservi jätkub **heinamaaks**.” (108)

(22) “Mul välja all **loodheinamua**, lasin teisele vee peale, paneb rohu mühama,” annab ta seletuseks.

“Aga, armas inimene, minu **karjasmaa** on ju ka vee all,” ütleb Andres.

“Aga mis puudub see minusse, kui mina tahan oma **heinamuad** kasta,” vastab Pearu ja pöörab talitades selja Andrese poole.

“Kas siis tõesti pidin mina selleks kraavi eest pool raha maksma, et sina võiks minu **karjasmaale** vett paisutada?” küsis Andres.

“Ma paisutan vett oma **heinamuale**, mitte sinu **karjamuale**,” seletab Pearu. (109)

Sõna *hää* esineb diftongistunud kujul nii Pearu kui ka Oru perenaise kõnes. Sellega on loodud vastandus Mäe ja Oru vahel, kuid perenaine kasutab varianti *heal* ning Pearu arhailisemat kuju *jaal* (23). Oru peremehe pruugitud variandis on sõna kujust *hää* häälikkoosseisult niivõrd erinevaks muutunud, et suureneb võimalus eriomaste tähendusseoste tekkimiseks. Pearu jaoks on Krõõda *jaal* midagi kõrget, ülevat, kättesaamatut, heldimust tekitavat. Ta kasutab sõna palju ja see justkui müüdistub peale Krõõda surma. Andresele on oma naise *hää* midagi maist, tavalist, nagu on ka naine loodud lapsi ilmale tooma ning koos mehega tööd rühmama ja maaga võitlema (24).

(23) a) “Vuata, kallid üleiaia pereid, nõnda tegin ma, kui kuulsin su **jaalt** ja nägin sigu, kes jooksid su sabas. Oleks ajaaugu uuesti kinnigi teind, aga oli sinu ees häbi. Tõsi jutt, häbenesin...” (89)

b) “See oma tema **heal**,” ütles Oru eit hirmul. (136)

(24) “Jah, **hele jaal** on sinu eidel küll, aina kuula kohe,” kiitis nüüd ka Pearu.

Aga see ärritas Andrest millegipärast veel enam.

“Mis tead sina ka minu eide **häälest**? Mis on sinul temaga tegemist?” kargatas ta naabrile.

(76)

Võib arvata, et pikkade vokaalide diftongistumist ongi Tammsaare kasutanud teoses peamiselt kahe vihamehe vastanduse loomiseks. 19. sajandi lõpu tegelik keelekasutus oleks eeldanud kogu ümbruskonna inimeste kõnes pikkade madalate vokaalide diftongistumist, sest traditsiooniline murdekeel oli sel perioodil veel vägagi elujõuline (Pajusalu jt 2009: 34). Saunarahva kõnes kohatav pikkade vokaalide diftongistumise varieerumine lähtub nende positsioonist kahe talu vahel, seejuures võib diftongilisi vorme kohata pigem romaani alguses Madise ja Pearu ning Madise ja saunaeide kõnelustes.

Laulu-Lullu diftongilised vormid esinevad vaid Pearu soovil kirjutatud lorilaulus, kus nende esinemine on tingitud küll ka riimist ja rütmist, ent samas loob Pearu kõnele sarnane keelekuju mulje, et pilkajaks oleks justkui üleaedne ise.

Ainukesed, kelle kõnes esinevad diftongilised vormid ei ole Mäe ja Oru vastandusega seotud, on Aaseme vanaperemees ja -perenaine, kelle kõnet edasi andes on Tammsaare tõenäoliselt lähtunud vanainimeste arhailisemast kõnepruugist (25a–b). Seega kannab pikkade madalate vokaalide diftongistumine ka teist olulist teose motiivi, milleks on noorte ja vanade vastandus. Keeletasandil avaldub vanade ja noorte vastandus ka Oru laste (26a–b) ning nende vanemate (26c–d) erinevas murdetarvitus.

(25) a) “**Vuatan** ja **vuatan**, tunnistan ja tunnistan, aga ei tunnegi.” (21)

b) “Mina olen **Vuasemelt**, olen **vanaperenaine**. August tõi mul minija koju, see on see **noorperenaine**, rahvas ikka hüüavad teda nõnda.” (22)

(26) a) “Joosep ei **saanud** tulla, mina pean kohe minema.” (227)

b) “Sul olla niisama hele **hää**l nagu su kadund emal, Krõõdal. Isa räägib alati sinu ema heledast **häälest**.” (358)

c) “Ei tea, kuhu need teisepere hobused on läind, et poiss neid kätte ei **suand**,” arvas Pearu poissi vaadates. (114)

d) “Veart ema oli sul ja hele **jaal**.” (173)

Häälikuline ümbrus, sõna asukoht lauses, eri sotsiaalsete klasside kujutamine ning tegelastevahelise opositsiooni loomine ei paku selgitust kõikide varieerumisjuhtude kohta. Tammsaare isiklik kokkupuude autentse murdega ning üldine realismitaotlus võivad osutada, et kirjanik oli tegelike murdekõneleajate varieeruvast keelekasutusest teadlik ning rakendas seda ka tegelaskõne loomisel, pikkides murdeliste variantide kõrvale ka kirjakeelsemaid. Teisalt võib mõni konkreetne varieeruvana avalduv keelend

olla ka juhuslik tähelepanematuse või järjepidevusetuse tulemus, sest ebahütlust kohtab teose teisteski detailides. Näiteks kasutab Tammsaare kohati läbisegi olevikku ja minevikku (27a–b) ning Hundipalu Tiidu esmasel mainimisel selgitab jutustaja, et mees kasutab kohalikele võõrast keelekuju (28a), kuigi Tiidu hilisemad otsekõned sellele kirjeldusele ei vasta (28b–c).

(27) a) “Roosil põle ka niisukest olnd, ise ütles,” **vastab** Jaagup. (281)

b) “Seda põle vajagi, ma mängin nüüd sinule, et sa ei nutaks,” **vastas** poiss avameelselt. (282)

(28) a) Kogu oma olekult ja keelelt erines ta teistest, sest tema ei öelnud “ise” ja “mees”, vaid “**isi**” ja “**miis**”. Sellepärast oli ta teiste seas pisut võõras ja tema keele üle heideti nalja. (44)

b) “Aga et ta on **üleaiamees**, siis...” (248)

c) “No ütle nüüd **ise**, kas minu Aadu oleks mulle niisukese kirja kirjutand, kui ma teda natuke rohkem põleks koolitand ja põleks last teda õppida pasunat puhuma?” (444)

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö annab ülevaate A. H. Tammsaare romaani “Tõde ja õigus” I osa tegelaskõnes leiduvatest fonoloogilistest, morfoloogilistest ja leksikaalsetest murdepärasustest ning analüüsib kirjanduslike murrete teooriast, Tammsaare murdetäustast ja keeleseisukohtadest ning teose ideestikust lähtuvalt murdejoonte geograafilisi ja sotsiaalseid osutusi, omadusi ning teose sisu toetavaid eesmärke.

“Tõe ja õiguse” I osas kasutatud murdekeel avaldub väheste murdeliste tunnustena, mis on esindatud küll kõigil keeletasanditel, kuid avalduvad vaid kindlate keelendite puhul. Samuti on teoses leiduvatele murdelistele keelenditele iseloomulik küllaltki ulatuslik varieerumine, mille põhjustena võib näha sõnade häälikkoosseisu, positsiooni lauses, tegelastevahelise vastanduse loomist ning Tammsaare teadlikkust indiviidi keelekasutuse varieerumisest, kuid vähesel määral ka kirjaniku tähelepanematust ja järjepidevuse puudumist. Levinumateks murdejoonteks on pikkade madalate vokaalide diftongistumine, sõna *enam* madaldunud variant *änam*, *ära* kujul *ä’ä*, diftongistunud vokaalainesega *seia*, vokaalidevahelise *j*-i madaldumine ja kadu (*aed* : *aja*, *a’ama*), vokaalikaoline või tunnusetu *nud*-partitsiip, sõna *olema* eitav vorm *põle* ning lääneline lühem impersonaal *tama-*, *dama*-liitelistes verbides.

Murdejoonte analüüsi tulemusel selgus, et teose tegelaskõne üldistamisel üheks kirjanduslikuks murdeks on tegemist eelkõige sotsiaalselt markeeritud keelega, mis iseloomustab talurahva kui sotsiaalse grupi keelekasutust. Teoses esinevad peamised murdejooned on omased lääne- ja keskmurdele, kuid see ala on küllaltki suur ning seetõttu asetub geograafiline markeering sotsiaalse osutuse tagaplaanile. Seega sai kinnitust Tiit Hennoste väide, et eesti kirjanduses kasutatakse murdeid pigem tegelaste sotsiaalse iseloomustamise kui geograafilise päritolu markeerimise vahendina.

Bakalaureusetöös leidis osalist ümberlökkamist levinud seisukoht, et Tammsaare on kasutanud eelkõige Järva-Madise kihelkonnamurrakus leiduvaid murdejooni. Teoses kohtab küll palju keskmurde tuumalale iseloomulikku keelekasutust, kuid teisalt ka läänemurdelisi jooni ning lõunapoolsemale murdekeelele omaseid nähtusi. See viitab, et Tammsaare arusaama murdekeelest on lisaks Järva-Madise kihelkonnamurrakule mõjutanud ka tema Suure-Jaani kihelkonnast pärit vanemate lääne- ja Mulgi murde mõjuline keelekasutus. Samuti kohtab teoses keelendeid, mis ei ole omased kummalegi kirjaniku päritoluga seotud murrakule ning osutavad seega võimalusele, et Tammsaare on lisaks kasutanud mujal kuuldud või murdeid käsitlevast kirjandusest leitud nähtusi.

Lisaks sellele, et murdekasutus markeerib talurahvale iseloomulikku keelekasutust ning viitab lääne- ja keskmurdele, kajastab see ka autobiograafilist mõju, realismi- ja koomikataotlust, osutab teose tegevusaja sotsiaalsele tegelikkusele, loob vastanduse haritud ja harimata tegelaste, Andrese ja Pearu ning noorte ja vanade vahel. Nagu kirjanduslikes murretes üldiselt, on ka “Tõe ja õiguse” I osas murdekasutuse erinevad eesmärgid omavahel põimunud, kuid olulisemateks võib pidada realismitaotlust, mis hõlmab ka kõiki teisi osutusi, ning kogu teose struktuuri toetavat Mäe ja Oru keelelist vastandust.

Tammsaare jaoks oli stiili esmaseks eesmärgiks muuta teos usutavamaks, see pidi haakuma üldise meeleoluga ning olema lahutamatu teose sisust. Oma romaanitegelaste psühholoogilise tõetruuduse tagamiseks ning eluüldistuse loomiseks on kirjanik keelekasutusega taotlenud talurahvakeele loomulikku esitust, mis annab aimu inimeste meelelaadist ja ümbritsevast keskkonnast. Murdelisus toetab tegelaste isiksuse väljajoonistumist ning kajastab nende mitmepalgelist olemust. Näiteks Pearu kõnes esinevad hardushetkel rohked pühakirja- ja lemmikväljendid, nagu *oh Issand anna andeks meie võlad, uamen, veart eit ja hele jaal*, mis tugeva murdelisuse taustal annavad aimu robustse loomuga mehe leebemast ning empaatilisemast poolest.

Haritud tegelaste ja maarahva keelekasutuse vastandus ei ole talurahvakeelt madaldav ega kanna ühiskondlike probleemide lahkamise eesmärki, vaid lähtub ajastu sotsiaalsest tegelikkusest. Viidates Hennoste üldistusele, et kirjanduses kasutatud murre on harva neutraalne ning veel harvemini positiivse tooniga, võib öelda, et murdekasutus avab stilistilise võttena mitmeid hinnanguid ja vastandusi, kuid analüüsitud teoses ei ole

ühiskondlikke keeleväärtusi kajastav skaala ühene ega esmatähtis. Tammsaare isiklikud seisukohad seavad murdekeele väljendusvõimalused küll kirjakeelest allapoole, kuid teose tegelaskõne allutatud realismitaotlusele viitab, et kujutatakse pigem loomulikku, neutraalset keelekasutust ja seda nii murdekõnelejate kui ka kirjakeelsete tegelaste puhul. Küll aga jätab Tammsaare ühiskondliku reaalsuse kujutamise taustale ruumi satiiriliseks pilkeks saksluse poole püüdlevate tegelaste ja nende keelekasutuse arvel.

“Tõe ja õiguse” I osa murdekasutus ja selle rõhuasetused näivad olevat teadlikult konstrueerinud, sest murdejoonte esinemine tugevdab mitut läbivat motiivi. Üheks olulisemaks eesmärgiks murdeliste keelendite kasutamisel on olnud Mäe ja Oru vastanduse toetamine. Opositsioon avaldub peamiselt pikkade madalate vokaalide diftongistumises, mis on esineb Pearu ja ta naise keelekasutuses, kuid puudub Andrese pere otsekõnedes. Seejuures saunarahvas, kes asetub kahe talu vahele, pruugib kord ühe, kord teise perega sarnasemat keelekuju. Diftongistumist on Tammsaare kasutanud ka noorte ja vanade vahelise kontrasti tugevdamiseks, konstrueerides Oru laste keelekasutuse kirjakeelepärasemana kui nende vanemate oma. Seda, et kirjanik on pikkade madalate vokaalide diftongistumist kasutanud eelkõige vastanduste loomise vahendina, kinnitab ka teiste ümbruskonna elanike kõnepruuk, milles ajastu tegelikkusest lähtudes oleksid diftongistunud vormid pidanud ülekaalus olema.

Murdekasutuse nüansside rakendamine realistlikkuse tugevdamisel, karakterite, ümbritseva keskkonna ning ideeliste struktuuride väljajoonistamisel annab tunnistust oskuslikust vormivõtete kasutamisest ning sellest, et kirjanik jälgis murdelise tegelaskõne konstrueerimisel oma loomingulisi eesmäärke.

Bakalaureusetöö maht lubab anda vaid põgusa ülevaate “Tõe ja õiguse” I osas leiduva murdekasutuse eesmärkidest ning omadustest. Teema võimaldaks edaspidi vaadelda ka üksikute tegelaskujude loomisel kasutatavaid keelelisi võtteid. Samuti pakuks huvitavaid tulemusi kogu romaanisarjas leiduva kirjandusliku murde iseloomustus, et selgitada välja, kuidas ja kas muutub murdepärasus tegelaste vananemisel, kuidas on Tammsaare kujutanud linnaühiskonna keelekasutust ning millist mõju avaldab murdelisusele teost ümbritseva ühiskondliku situatsiooni muutumine.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1926.** A. H. Tammsaare. Tõde ja õigus. Arvustus. – Eesti Kirjandus nr 12, lk 662–664.
- A. H. T. [= Tammsaare, Anton Hansen] 1912.** Oskar Luts'i "Kevade". – Päevaleht 26. november, nr 273, lk 1.
- A. H. T. [= Tammsaare, Anton Hansen] 1918.** Johannes Semperi "Pierrot". – Päevaleht 4. detsember, nr 39, lk 1.
- A. H. Tammsaare... = A. H. Tammsaare nooruspäevilt 1978.** – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. Eerik Teder. Tallinn: Eesti Raamat, lk 13–17.
- A. I. [= Jürgenstein, Anton] 1926.** A. H. Tammsaare: "Tõde ja õigus". Romaan. Arvustus. – Postimees 10. november, nr 306, lk 2.
- Azevedo, Milton M. 2002.** Considerations on Literary Dialect in Spanish and Portuguese. – Hispania Vol. 85, No. 3, pp. 505–514.
- B. B. B. [= Linde, Bernhard] 1926.** A. H. Tammsaare, "Tõde ja õigus". Arvustus. – Kaja 4. november, nr 256, lk 4–5.
- EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat 2009.** Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://eki.ee/dict/ekss/>.
- EMK = Eesti murrete korpus;** <http://www.murre.ut.ee/murdekorpus/>. Külastatud 24. aprillil 2013.
- Hennoste, Tiit 2000.** Eesti kirjanduse keelest modernismi, postmodernismi ja postkolonialismi taustal. – Vikerkaar nr 7, lk 69–79.
- Ives, Sumner 1971.** A Theory of Literary Dialect. – A Various Language. Edited by J. V. Williamson & V. M. Burke. New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 145–177.
- Kask, Aili 1959.** A. H. Tammsaare romaani "Tõde ja õigus" I osa keelest. Diplomitöö; http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=D0809&sari=D&formaad=A4. Külastatud 28. veebruaril 2013.

- Krapp, Geogre 1971.** The Psychology of Dialect Writing. – A Various Language. Edited by J. V. Williamson & V. M. Burke. New York: Holt, Rinehart & Winston, pp. 22–29.
- Kärner, Jaan 1927.** Eesti proosa 1926. – Looming nr 2, lk 148–156.
- Laanekask, Heli 2004.** Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Luik, Viivi 1985.** Seitsmes rahukevad. Tallinn: Eesti Raamat
- Mihkla, Karl 1938a.** A. H. Tammsaare elutee ja looming. Tartu: Noor-Eesti.
- Mihkla, Karl 1938b.** Biosotsioloogiline vaatepunkt A. H. Tammsaare toodangus. – Looming nr 1, lk 69–74.
- Mihkla, Karl 1938c.** Tõsielulisi tüüpe ja motiive A. H. Tammsaare teoseis. – Eesti Kirjandus nr 1, lk 33–44.
- Must, Mari, Aili Univere 2002.** Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Nuessel, Frank H. 1982.** Eye Dialect in Spanish: Some Pedagogical Applications. – Hispania Vol. 65, No. 3, pp. 346–351.
- Pajusalu jt = Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009.** Eesti murded ja kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Palgi, Daniel 1938.** Kunstlikust võttest A. H. Tammsaare romaanide ehituses. – Eesti Kirjandus nr 1, lk 20–33.
- Pranspill, Andres 1934.** Tammsaare “Tõde ja õigus”. – Meie Tee nr 12, lk 5–6.
- Puhvel, Heino 1976.** Saatesõna. – Valitud artiklid. Tallinn: Eesti Raamat, lk 477–490.
- Raudsepp, Ernst 1938.** Koomilise sugemeid A. H. Tammsaare loomingus. – Eesti Kirjandus nr 1, lk 4–20.
- Saareste, Andrus 1955.** Petit atlas des parlers estoniens = Väike eesti murdeatlas. Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien.
- Semper, Johannes 1926.** Meie uuema proosa stiilist. – Looming nr 8, lk 875–890.
- Siirak, Erna 1977.** Stiiliteoreetiline Tammsaare. – Sõna, mõte, inimene. A. H. Tammsaare 100. juubelile pühendatud lühiuurimusi. Koost. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 60–70.

- Sillaots, Marta 1926.** A. H. Tammsaare: “Tõde ja õigus”. Arvustus. – Looming nr 9, lk 1019–1023.
- Tammer, Harald 1978.** A. H. Tammsaare juubeli eel. – Mälestusi A. H. Tammsaarest. Koost. Eerik Teder. Tallinn: Eesti Raamat, lk 18–26.
- Tammsaare, Anton Hansen 1926.** Tõde ja õigus. Tartu: Noor-Eesti.
- Tammsaare, Anton Hansen 1976.** Keelest ja luulest. – Valitud artiklid. Koost. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti raamat, lk 306–338.
- Tammsaare, Anton Hansen 1981.** Tõde ja õigus I. Kogutud teosed 6. köide. Tallinn: Eesti Raamat.
- Tammsaare, Anton Hansen 1986.** Tööst ja andest, keelest ja stiilist. – Publitsistika I (1902–1914). Kogutud teosed 15. köide. Tallinn: Eesti Raamat, lk 258–262.
- Tammsaare, Anton Hansen 1990.** Avalik kiri A. H. Tammsaarele. – Publitsistika III (1926–1940). Kogutud teosed 17. köide. Tallinn: Eesti Raamat, lk 273–284.
- Teder, Eerik 1974.** Tammsaare noorusmail. Tallinn: Eesti Raamat.
- Traat, Mats 2009.** Kirjanik murdega kimbus. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat VIII. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 105–114.
- Treier, Elem 2000.** Tammsaare ja tema “Tõde ja õigus”. Tallinn: Olion.
- Velsker, Mart 2012.** Palanumäe lugu ja keele lugu. – Vikerkaar nr 4, lk 261–269.
- Vilde, Eduard 1983.** Kolmkümmend aastat armastust. Koost. Elem Treier. Tallinn: Eesti Raamat.
- VMS = Väike murdesõnastik.** Toim. Valdek Pall; <http://www.eki.ee/dict/vms/>.
- ÕS 2006 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 2006.** Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://eki.ee/dict/qs/>.

Dialectal use in the character speech of A. H. Tammsaare's *Truth and Justice* part I

Summary

The theory of literary dialects by Sumner Ives, an American language and literary scholar, is based on a standpoint that dialects used in fiction cannot be researched as authentic dialect material. A literary dialect is one created by the author and although it should be researched by using methods of dialectology and sociolinguistics, it should be considered that it is an artistic representation, which primarily carries the author's creative purposes.

This Bachelor's thesis concerns the dialects found in the character speech in Anton Hansen Tammsaare's novel's *Truth and Justice* part I. The author's goal is to describe the dialectal features found in the novel, and by analyzing them, to bring out the purposes of dialectal use in characterizing the ideological structure and cast of characters of the novel.

The theoretical background of the Bachelor's thesis is presented in the first chapter. Ives' fundamental views on the characteristics and goals of dialects used in literature are outlined. The author of this thesis also gives an overview on the extent of which and how dialects have been used in Estonian prose literature, based on an article by Tiit Hennoste. Outlined are the primary authors and how the dialectal use has changed over time.

The second chapter focuses on Tammsaare's dialectical background and linguistic standpoints. The author of the thesis points out that Tammsaare's understanding of dialects is affected by the Järva-Madise parish subdialect, which was spoken in his home place and in which the most characterizing features of the central dialect appear,

and Suure-Jaani parish subdialect, from where his parents originate and where the central dialect was affected by western and Mulk dialects.

Based on Tammsaare's essays and reviews the author's centric theoretical style principle appears, which is the inseparability of the content and form and the role of the language in meshing with the atmosphere. This principle also justifies the dialectal use in the novel *Truth and Justice* part I, since the realistic portrayal of peasantry necessitates dialectal language usage.

The third chapter describes the phonological, morphological and lexical dialectal features. The most common phonological and morphological dialectal features are: the diphthongization of long and open vowels, the word *enam* used with an open vowel in the form of *änam*, the word *ära* in form of *ä'ä*, diphthongized form *siia* > *seia*, lowering and loss of *j* (*aed* : *aja*, *a'ama* etc.), *nd*-participle or participle forms without a marker, the negative form of *olema* in form of *põle* and the western shorter impersonal of *tama-*, *dama-*affixed verbs (*kirjutud*, *laulatud*). Adding lexical dialectal features to those characteristics, one can say that Tammsaare's construed literary dialect refers primarily to central and western dialects. That area, however, is quite large and according to Ives' theory, the dialectal features of a certain social group living in a large area refer primarily to social marking. Thus, Tammsaare's construed dialect references the language spoken by peasantry, which covers the marking of central and western dialects. When observing the characters separately, the geographical references are more precise, for example Pearu's speech marks the use of central dialect core areas most clearly.

In the fourth chapter the author places the described dialectal features on the novel's substantive background and analyzes the more specific and contextual references of dialect speech. Based on the results of the analysis, it can be said that the primary goal is the creation of realistic character speech. Since Tammsaare's goal was to create an extensive psychological novel, which focuses on characters projected into an environment familiar to him, their personal battles, and by depicting events of smaller and larger scale to create a generalization of life, the character speech also carries the goal of creating realism. The dialectal use is also characterized by

application of comedy, the depiction of social reality and autobiographical influences; however, those are also subject to creating a realistic and true vision.

Just like the structure of the novel, the dialectal use is greatly subject to Andres and Pearu's contrast. This is expressed in the diphthongization of long, open vowels in Pearu's speech, which doesn't appear in Andres' speech. In addition to this, the variable use of language of the sauna people living between the two farms is also subject to the same mode, in which long and open vowels once appear diphthongized and undiphthongized, thus characterizing their place between the bickering of the two neighbours.

The diphthongization of low and open vowels also carries the purpose of contrasting the young and elderly. The divergent understanding between fathers and sons, the youth and elderly is also one of the core subjects of the novel. This way, Tammsaare has not used diphthongized forms in the speech of the children of the Oru family, which appear in their parents' speech, in order to create a contrast in language use also between generations.

Tammsaare's novel *Truth and Justice* part I is characterized by accuracy of detail and by using thoroughness in use of dialect in character speech to emphasize the realism, atmosphere and ideological foundations.

This Bachelor's thesis only gives a brief overview of Tammsaare's construed literary dialect and its primary goals and references. For a more nuance-rich research, one should also observe the characters individually and also research the other volumes of the novel series in order to identify how and if the dialectal speech created by the author has been affected by the aging of characters, city environment and characters from there and the change of social conditions in the background.

Lisa. Peamiste fonoloogiliste ja morfoloogiliste murdejoonte esinemine

Tabelis 1 on toodud ära olulisemate tegelaste kõnes esinevad peamised fonoloogilised murdejooned ning tabelis 2 peamised morfoloogilised jooned. Võrdluseks talurahva hulka liigituvatele tegelastele on mõlemas tabelis esitatud ka kirikuõpetaja kõnes leiduvad murdejooned.

Tabel 1. Peamisi fonoloogilisi murdejooni

	<i>aa > ua; ää > ea</i>	<i>õõ > õe</i>	<i>ja > jä</i>	<i>siia > seia</i>	<i>aed : aja; ajama > a'ama; aeg : a'a</i>	<i>ära > ä'ä</i>	<i>enam > änam</i>	Kokku
Pearu	168	8	1	3	15	6	16	218
Andres	-	2	15	16	7	11	36	98
Mari	-	1	7	3	6	20	22	71
Sauna-Madis	3	4	3	2	1	5	20	39
Liisi	-	1	1	4	2	2	7	18
Krõõt	-	1	1	1	1	4	5	13
Indrek	-	-	-	-	-	2	7	12
Juss	-	-	-	2	1	2	4	10
Hundipalu Tiit	-	-	1	1	-	-	4	8
Noor Andres	-	2	1	2	-	-	2	7
Kirikuõpetaja	-	1	-	-	-	-	-	1
Kokku	171	20	30	34	33	52	123	

Tabel 2. Peamisi morfoloogilisi jooni

	<i>nud</i> > (<i>n</i>) <i>d</i> > \emptyset	<i>põle</i>	<i>a</i> -line mitmuse osastav	lühem impersonaal <i>tama-</i> , <i>dama-</i> liitelistes verbides	eitussõna <i>ep</i>	<i>kiriku</i> (ill)	Kokku
Andres	169	98	8	2	-	5	282
Mari	106	37	-	1	-	-	144
Sauna-Madis	86	25	2	2	2	-	117
Pearu	52	32	7	13	4	1	109
Liisi	43	15	-	2	-	2	62
Hundipalu Tiit	30	21	-	2	-	-	53
Noor Andres	25	14	-	-	-	1	40
Indrek	19	16	-	-	-	1	36
Krõõt	28	6	-	-	1	-	35
Juss	19	5	-	-	2	1	27
Kirikuõpetaja	-	-	-	-	-	-	0
	577	269	17	22	9	11	